

NR 2 2012

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund

1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund

Professor Sten Skansjö, Lund

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Kerstin Arcadius: Vallens slott – byggnad som minne	1
Hanna Dahlström & Therese Ohlsson: Åtta gårdar i Hyllie – mötet mellan bönder och frälse i en skånsk by under senmedeltiden. Del 1	11
Claus Smidt: Danske arkitekters virke i Skåne i 1800tallet – især med henblik på herregårdsbyggeriet	27

Vallens slott – byggnad som minne

Av fil.dr Kerstin Arcadius

En av de huvudgårdar i Halland som har den äldsta och mest växlingsrika historien är det medeltida Vallen i landskapets södra del. Vi får i denna uppsats följa både den byggnadshistoriska utvecklingen och de olika ägarefamiljernas öden, ofta sedda ur ett etnologiskt perspektiv.

Vallens slott i södra Halland blev byggnadsminne 1978, ett av de första i länet.¹ I motive-ringen betonades slottet som byggnadsverk. Samtidigt klassificerades byggnadsverket som slott. Så har det också benämnts i äldre tid men i de översiktsverk över halländsk bebyggelse som utkommit tidigare under 1900-talet kallas byggnaden borg och »Borgen», vilket är vad många fortfarande säger.² Slott eller borg, byggnaden minner inte bara om hur man en gång byggde utan också om förhållandet mellan två riken, om en bygds historia och om enskilda livsöden. Under den långa tid då namnet Vallen representerade en omfattande jordegendom var det i hög grad huvudbyggnaden som materialiserade krig och fred, lycka och olycka, liv och död. Det är den som fortfarande ger mening åt namnbildningar som Walls-herrn, Valla-binget och Valla-kronan.³

I denna artikel ska några människor och händelser få bidra till en byggnadshistoria. En utgångspunkt inledningsvis är det kapitel om Vallen som ingår i Peter von Möllers *Halländska herregårdar* 1869. Den ger anledning att också ta upp Pehr Osbecks *Utkast til Beskrifning öfver Laholms Prosteri* från det sena 1700-talet.⁴ Två författare i skilda århundraden, med en enkel geografisk be-

stämning utifrån Vallen var den ene ägare till närbelägna Skottorp och den andre kyrkoherde i socknen, Våxtorps socken. Mellan dem går en tråd till en tredje skrift, *Hallands fornminnesförenings årsskrift*, och till en tredje man, fornminnesföreningens sekreterare Theodor Gyllensköld på Vallen.⁵ För föreningens första häfte 1868 hade Gyllensköld gjort utdrag om olika allmogeseder ur ett av Pehr Osbecks manuskript.⁶ Urvalet låg i linje med fornminnesföreningens program men kan ändå förvåna eftersom Osbeck hade skrivit åtskilligt historiskt inte minst om säteriet Vallen. Kanske ville Peter von Möller, som var fornminnesföreningens ordförande, reservera sådana uppgifter för *Halländska herregårdar*. Utgivningen av hans skrift skulle påbörjas inom ett år med Vallen som första herresäte. I varje fall står det klart att även von Möller hade haft tillgång till Osbecks manuskript och hade tagit del av dennes forskningar i arkivet på Vallen.

Halländska herregårdar lanserades hösten 1869 som tredje delen i en cykel om svensk landskapsarkitektur. De båda andra var *Skånska Herregårdar* 1852–1863 med text av Gustaf Ljunggren och *Södermanlands Herregårdar, Slott och Borgar* 1869 med text av Olof Eneroth.⁷ De tre hade likartade upplägg

där varje herrgård ägnades ett kapitel, men de hörde inte formellt samman. Däremot hade von Möller brevkontakt med Gustaf Ljunggren i Lund som kände till hans forskning och efterfrågade skåniskt material. von Möller svarade att hans samlingar endast rörde Halland men kunde ändå lämna en del uppgifter.⁸ Senare erbjöd han utdrag ur pergamentsbrev i riksarkivet, där han som var riksdagsman forskade när inte utskottssammanträden eller plena fyllde dagarna i Stockholm.⁹ von Möller tackas av Ljunggren i förordet till *Skånska Herregårdar* för viktiga bidrag.

Att von Möller hade skånska uppgifter förklaras naturligtvis av att de halländska herresätenas ägare i äldre tid ofta innehade flera egendomar och inte bara i Halland. Så till exempel ägde Eske Bilde i början av 1500-talet förutom Vallen och andra halländska gods också Ellinge och Månstorp i Skåne. Det är just ägarna, gårdarnas herrar, som är i fokus i *Halländska herregårdar*. »Personal-historia» kallar författaren det och tecknar flera levnadsbanor som inte enbart hade med herresätet att göra. I denna historia är herrgårdarna egendomar i betydelsen det som ägs – medan föga sägs om hur de drivs – och ett huvudspår är hur ägaren blir ägare. Tidens gång markeras genom ägarbyten för att inte säga genom dödsfall som leder till näste ägare antingen det handlar om arv (vanligast) eller köp.

Genom von Möllers långa tidsperspektiv framstår de femton halländska herrgårdarna och deras ägare som ett kollektiv som tillsammans bildar en Hallands historia med danska och svenska inslag.¹⁰ Det gemensamma understryks just i kapitlet om Vallen eftersom von Möller här infogat ett längre allmänt avsnitt om rättsförhållanden och om adelns seder och bruk under 1500- och 1600-talen.

Fest och förödelse

Beskrivningen av Vallen följer den långa raden av ägare med början i 1400-talet. Själva byggnaden uppmärksammas främst när något katastrofalt drabbat den och framstår därför i hög grad som offer för olika olyckor. Samtidigt framgår hur det särskilt under krigstider pendlade mellan fest och förödelse: danskt kungabesök 1506, härjat av svenskar 1507. Den förste svenske ägaren Magnus Durell hade bara innehaft Vallen i tre år när han 1657 blev bittert medveten om dess strategiska läge. von Möller återger hans klagobrev till kungen

Mit godz i Hallandh [...] ähr 2 gånger vtplundrat och ruinerat af fienden [...] Nu har E. K. M:ts arme leghat på mit godz och der kringh all den tiden den var i Hallandh, och godzet så ruineradt [...]!¹¹

Återuppbyggnaden tog drygt tio år. I juli 1670 hölls dubbelbröllop på Vallen för de två yngsta döttrarna Durell. Men sex år senare stod den danska armén åter i Våxtorp i elva dagar och förtärde hela skörden och aveln på Vallen, varefter slottet brändes ner av snapphanar.¹² Om von Möller gjort direkta jämförelser mellan herresätena kunde han pekat på en annan ytterlighet av fest och förödelse. 1680 när Vallen låg i ruiner var Skottorp platsen för ett kungligt bröllop. Den 6 maj detta år förmäldes Karl XI och den danska prinsessan Ulrika Eleonora i barockslottet uppfört efter ritningar av Nicodemus Tessin d.ä.

Ännu en mångårig återuppbyggnad väntade efter förstörelsen 1676. Vid en rannsaking 1688, citerad av von Möller hade längorna i norr och öster som varit »ruinerade» blivit reparerade, en tredje länga i söder var nästan klar och saknade bara loft och golv. Om den fjärde, västra längan har von Möller en förvirrande formulering: den ska byggas upp så snart den blivit färdig.¹³ Eftersom formuleringen upprepats i flera senare skrifter kan det vara skäl att se närmare på den.

Det visar sig att von Möller inte återger den ursprungliga texten i häradsrättens dokument: lilla längan mot muren med kök och brygghus som blivit helt förstörd av fienden ska byggas upp när västra längan är färdig.¹⁴ Det är istället en felskrivning som kan föras tillbaka till Pehr Osbeck. I det manuskript till *Utkast til Beskrifning öfver Laholms prosteri* som tillhör Landsarkivet i Lund finns samma formulering som i *Halländska herregårdar*.¹⁵

En mindre avvikelse från originaltexten som von Möller och andra efter honom för vidare tycks också komma från Osbeck. Denne har nämligen ändrat 1688 års uppgift att mangårdsbyggnaden hade tre sidor med grundmurade, massiva hus till att den hade fyra längor. Eftersom ingen har uppmärksammat uppgiften om en mur blir den där fjärde, västra längan ett frågetecken. Hade den alls funnits tidigare?¹⁶ Också väderstrecket blir ett frågetecken: ska det verkligen vara väster? *Västra* längan är den ytterst på slottsholmen, närmast sjön. Kanhända är det den praktiska synpunkten att man först torde ha reparerat de byggnadslängor som låg längst bort och sist byggde upp den som låg närmast fasta land som fick von Möller att förväxla öster och väster? Det har han nämligen gjort och det har upprepats av andra, så av Sven T Kjellberg som gjort en rekonstruktion i *Slott och herresäten i Sverige* där öster blivit väster (1968:193). Man kan gripas av misstanken att det faktiskt var 1688 års rannsakningsmän som hade tagit miste på väderstrecken. Deras uppgift om en stor länga i söder förbryllar.

En ändring av ett helt annat slag kvarstår i Osbecks manuskript i Landsarkivet i Lund. Där har han först skrivit att Vallen är »en mörk och gammalmodig gård», men har senare tillfogat upplysningen att husen blivit mycket förbättrade av dåvarande ägaren Otto W. Burenskiöld. Det är detta mer positiva tillägg som står i den tryckta utgåvan.¹⁷

Två bilder av Vallen

I *Halländska herregårdar* liksom i de nämnda skånska och sörmländska verken illustreras varje egendom med en bild gjord av en konstnär. Genom professor Edvard Bergh vid konstakademien hade Peter von Möller fått kontakt med den i Skåne födde konstnären Anders Kallenberg.¹⁸ Både von Möller och förlaget gjorde en poäng av att det halländska arbetet var »till alla delar svenskt» med planscher tecknade av en svensk konstnär och litograferade av en firma i Stockholm.¹⁹ Medan teckningarna för både den skånska och den sörmländska skriften var gjorda av den danske konstnären Ferdinand Richardt och litograferade i Köpenhamn.

Anders Kallenberg reste runt i Halland under 1860-talet och gjorde teckningarna av de femton herresätena. De flesta bilderna följer en idylliserande mall med huvudbyggnaden i centrum inbäddad i lummig grönska där höga träd vittnar om miljöns ålder. Till den typiska bilden hör också en del av trädgården, det kultiverade närlandskapet, med buskar, gräsmattor och gångar. Förgrunden upptas ofta av vattendrag eller stilla dammar. Det idylliska understryks av människor som flanerar utomhus under arbetsfri samvaro. Olika undantag från denna mall finns, men just så ser till exempel bilden av författarens eget Skottorp ut.

I jämförelse kan bilden av Vallen tyckas mindre idyllisk, avskalad och nästan påver. Kallenberg har tecknat Vallen från borte sidan av den sjö som omger slottet på tre sidor. I det perspektivet framstår byggnaden, trots många fönster (och trots att konstnären missat att de i nedre våningen är mindre) som ett värn. Det ger mer intryck av försvar än av bostad. En båt nöjesseglar på sjön, men från sjösidan syns ingen trädgård och inga promenerande sällskap. Här börjar snarare utmarken. Personstaffaget inskränker sig till en

Vallen i Peter von Möllers »Halländska herregårdar», första häftet 1869. Litografi efter teckning av Anders Kallenberg.

enda man i förgrunden med jaktväska och bössa. En hund framför honom har vänt sig om och håller kontakt. Det är alltså inte fråga om något stort jaktsällskap. Ingen av de andra halländska bilderna innehåller någon jägare. Om man känner till människors livshistoria på Vallen är valet av denna enda figur för illustrationen till just detta herresäte förbluffande: en ensam man med jaktgevär!

När Kallenberg gjorde sin teckning hette godsfrun Leonore Helena Burensköld. Hon hade som ung upplevt två trauman som hade med jaktvapen att göra. Först hade hennes far dött i sviterna av ett vådaskott under jakt 1825.²⁰ Två år senare hade hennes bror och enda syskon hittats skjuten till döds i skogen. Död »genom ovarsamt behandlande af skjutgevär» står det i kyrkboken.²¹ Kan hon verkligen ha godkänt att Kallenberg lät Vallen representeras av en man med bössa? Men Kallenberg's bild innehåller mer. Vid jägarens fötter ligger två fällda träd. Jägaren rentav

står i deras vissnade lövverk. Trädens stammar är krokvuxna och korsar varandra. Det kan uppfattas som att de två liv som släckts av kulor på 1820-talet fått en symbolisk närvaro i bilden av Vallen. Den dubbla tragik som drabbat Leonore Helena Burensköld kan vara inskriven i konstnärens bild som en del av Vallens identitet.

Med en sådan tolkning skulle jägaren helt enkelt representera dödsorsakerna. En annan tolkning är att jägaren är den vådaskjutne fadern Otto Burensköld, som varit hovjägmästare. De fällda träden ser ut att vara unga och på Vallen mindes man flera avlidna barn.²² Trots denna osäkerhet om vilka som representeras tycks bilden av Vallen impregnerad med historia – för den som är historiskt insatt. Det är ett tänkbart perspektiv att ta med i betraktandet även av de andra halländska herrgårdsbilderna, hur samtida de i förstone än ger intryck av att vara. Oavsiktligt kan Kallenberg's bild av Skottorp ha fått en

liknande innebörd, nämligen om en av kvinnorna i förgrunden är Peter von Möllers hustru. När häftet med författarens egen herrgård kom ut 1871 hade hustrun avlidit.

Kallenbergs val av perspektiv på byggnaden, vilket upprepats många gånger senare för representativa bilder av Vallen, svarar mot Peter von Möllers text där han skriver om »den forna riddarborgen». »De 3 alnar tjocka murarne bevisa, att de ej endast varit uppförda till skydd mot köld och storm.»²³ Av riddarborgen återstod, enligt von Möller, endast nedre våningen av fasaden mot sjön och de två flyglarna. Inte bara hade Vallen härjats under tidigare århundraden, år 1800 hade byggnaden drabbats av en ödeläggande brand. Den hade på sätt och vis också med jakt att göra. Enligt vad en svärdotter på Vallen senare nertecknat skulle branden nämligen ha uppkommit genom att ladufogden eller jägaren sköt på en skata som satt på ladugårdens halmtak.

Detta fattade eld hvilken genom tvänne stora halmstackars antändande och icke släckande i tid, spred sig till vindbryggan, hvilken upprunnen afskar möjligheten att rädda Boningshuset, hvilket också nedbrann intill nedersta våningen.

När Vallen brann var Leonore Helena Buren-sköld drygt två år. Hennes mor, dåvarande godsfrun, väntade sitt tredje barn och kunde i sista stund rädda sig och dottern över vallgravens bräckliga våris. Det blev mycket dramatiskt. Modern, som redan hade upplevt

att en annan herrgård brann ner, nämligen Sinclairsholm i Skåne 1788, hämtade sig inte från olyckan.²⁴

Efter branden byggdes endast tre längor upp. Hur den fjärde, östra sidan av Vallen hade sett ut framgår av en teckning gjord åt Pehr Osbeck av en löjtnant Myrin före 1782.²⁵ Det är en byggnadsritning som inte anger höjdläge eller vallgrav och som tyvärr inte är färglagd. Det är också en byggnads-historisk utmaning som inte riktigt besvarar en nutida besökares undran hur den fjärde längan fått plats på slottsholmens begränsade yta eller hur den varit förenad med sidolängorna. Likväl är det en unik dokumentation av den i slutet av 1600-talet återuppförda byggnaden. De små och ganska glest sittande fönsteröppningarna liksom utbyggnaden till vänster (strävpelare, trapporn?) gör Osbecks kommentar om en mörk och gammalmodig gård förstäligen. Östra längan var försedd med torn och port, hit ledde en bro över vallgraven och här var alltså ingången till Vallen. Frågan är om det var löjtnanten eller Osbeck som valde detta perspektiv på Vallen.

Sanning, sägen eller skröna

Osbeck nämner inte branden år 1800. Han satte verkligen punkt för sin beskrivning 1796, även om han skrev annat därefter.²⁶ Vad varken Osbeck eller de som bodde i slottet verkar ha känt till var att i denna byggnad

Torn- och portlängan mot öster som inte återuppfördes efter branden, t.v. södra längan. Teckning före 1782 av löjtnant Myrin, ingår i Pehr Osbecks samling i Landsarkivet i Lund. Foto: LLA.

hade en kvinna med ett litet barn blivit inmurad. Det var först när delar av Vallen revs efter branden 1800 som skeletten efter kvinnan och barnet hittades. Det är Peter von Möller som uppger att man »lärer» ha gjort detta hemska fynd.²⁷ Hans formulering »vid rifningen af den öfriga delen» kan förstås som att fyndet gjordes i just den av Myrin avbildade tornlängan. Sanning eller sägen, fyndet kan ha varit en muntlig tradition som von Möller hade hört långt innan den kom på tryck i *Halländska herregårdar*. Om inte tidigare så hade han besökt Vallen redan i slutet av 1830-talet.²⁸

»Levande inmurad kvinna» är en sägentyp som Bengt af Klintberg funnit upptecknad i flera svenska landskap, dock inte i Halland.²⁹ I Skåne hade Eva Wigström i slutet av 1800-talet funnit att »nästan hvarje skånskt herresäte har sin inmurade menniska».³⁰ Kärleksaffär, svek och smittsam sjukdom anges som skäl när inmurandet varit ett straff. Oftast är det själva inmurandet som sägnen omtalar, som flickan inmurad i Torpa stenhus i Västergötland och flickan i Jungfrutornet i Visby.³¹ Bara undantagsvis har inmurandet kunnat kopplas till ett skelettfynd. För Vallens del är det just fyndet av två skelett som utgör berättelsen. Någon sägen om själva inmurandet eller hur den inmurade tidigare hade spökat är inte antecknad.

Tillsammans med de båda skeletten skulle man ha funnit ett breviarium. Den som tvivlar på påståendet om skelettfynden kan ändå frestas att se just detta som bevis för sanningshalten. Vad man gjorde med skeletten framgår inte, men breviarier hade enligt von Möller skickats till »Upsala bibliothek». Nuvarande universitetsbiblioteket har visserligen en lista över handskrifter förvärvade under åren 1787 till 1829 men denna lista saknar proveniensuppgifter. Det som kommer närmast ett breviarium har registrerats som Manuale. Vissa forskare menar att dess

liturgi har stora beröringspunkter med Danmark och Lunds stift, andra anser inte det.³² Ovissheten består!

Sägen är ett begrepp som förekommer i kapitlet om Vallen men inte om just skelettfyndet. von Möllers uppgifter om detta är knapphändiga. Han avstår i stort från spekulationer om identitet och tid. Så citeras eller återanvänds hans uppgifter också länge, till exempel i tidningen *Hallands Söndagsbilaga* 20.7 1902 och i samma tidning 28.7 1928. Men 1935 hade av detta blivit en längre berättelse, någorlunda tidsbestämd, med namngivna personer och rik på detaljer. En särskild poäng är att inmurandet inte enbart kopplas till otillåten kärlek utan också till en maktkamp om Vallen. Denna närmast litterära version, signerad Göran Hälsing, var införd i tidningen *Hallandsposten*³³ och som tidningsurklipp hamnade den i arkivet på museet i Varberg. Därifrån vandrade den drygt sextio år senare i förkortad form in i en skrift om halländska sägner.³⁴

Bebott eller obeboeligt

Branden år 1800 är ett av flera exempel på en period då Vallen varit obeboeligt, förstört och därefter mångårig byggarbetsplats. Ofrivillig bortovaro eller självvald, frågan är hur många ägare i äldre tid som verkligen bott på Vallen. von Möller har få uppgifter om att de över huvud taget vistats där. Ett barns födelse, ett dödsfall, brev som dateras på Vallen anges som indikationer. Innehavet av flera egendomar fick ägare att variera vistelseplats, så till exempel bodde Anna Rud under 1530-talet omväxlande på Vallen och på skånska Månstorp.

Flera, men föga detaljerade inblickar ger Erik Johan Meck i sin dagbok sedan han 1670 blivit Magnus Durells svärson. Bröllopet hade som nämnts stått på Vallen, men svärföräldrarna bodde vanligen på Dömes-torp i grannsocknen Hasslöv som svärfadern

förvärvat under uppbyggnaden av Vallen efter 1657 års förstörelse.³⁵ När Magnus Durell avlidit året efter 1676 års förstörelse av Vallen blev Dömostorp hustrun Brigitta van Cracauws änkesäte. Dömostorp framstår som något av en reservbostad när Vallen inte var beboeligt. Mecks familj hade sedan sin hälländska bostad där medan han ledde uppbyggnaden av Vallen. Själva uppbyggnadsarbetet skriver Meck inte om men noterar vissa besök på Vallen som en särskild begivenhet. 1693 kunde han till sist anteckna i dagboken:

d 3 October flytte wij aldeles vårt husholdh till Wallen, Gudh gifwe till lycka³⁶

Korta notiser i Mecks dagbok ger bilden av ett mycket socialt liv på Vallen, umgänge med grannarna på Skottorp och besök av mer långväga gäster. Man företog utflykt till Karsfors, besökte Laholms marknad men deltog också i nattvardsgång i Våxtorps kyrka. Men redan fem år senare flyttade hushållet – 17 personer, fem vagnar och elva hästar – på grund av hans uppdrag till Stockholm.³⁷ Magna Brita Durell, som överlevt tolv barnsängar, överlevde också sin make och återkom som änka till Vallen, som därefter var följande ägares bostad till 1935 när ett nytt bostadshus uppfördes.

Krigstider hade inneburit långa perioder av bortovaro för de vanligen militärt utbildade männen. Riksdagsarbete blev en fredlig uppgift med liknande effekt. Theodor Gyllensköld var riksdagsman i två omgångar, 1881–1888 och 1900–1905. Dottern Anna som skrivit ner sina barn- och ungdomsminnen ger en inblick i hur de hemmavarande (kvinnorna) då lämnade Vallen för långa vistelser hos släkt. Citatet nedan påminner också om barnens bortovaro när de efter att ha undervisats på Vallen av informator fortsatte skolgång och utbildning i stadsmiljö långt från familjen. Det unika i citatet är att detta också gällde en dotter!

Efter Jul när Far rest till Riksdagen och Syster Meja till Tekniska Skolan i Stockholm och Bengt till Katedralskolan i Lund brukade Mor och jag samt Sven och fr. Löfgren [åka] till Nydala Kloster till Morföräldrarne och stanna någon månad eller längre.³⁸

Gammal insida – ny fasad

Årtalet för branden 1800 är en fixpunkt i slottsbyggnadens egen historia. Det tidfäster den byggnad uppförd efter branden som nu är byggnadsminne och som alltså inte får förändras till det yttre. Den 3 december 1803 var Vallen inflyttningsklart, enligt en inskriptionstavla ovanför ingången.³⁹ I drygt tre år hade trädgårdsmästarens bostad varit familjen Burenskölds tillfälliga hem. Många frågor om bohaget är obesvarade. Den övre våningen möblerades först inför Leonore Helena Burenskölds giftermål med Mauritz Gyllensköld 1830.⁴⁰ Mellan en värderingsyn 1826 och en brandsyn 1847 hade endast små förändringar gjorts »för bekvämare kommunikation mellan manhuset och flyglarna» men betydliga kostnader använts bland annat för tapetsering av rum.⁴¹

I kronofogdens dokument nämns inget om byggnadsstilen, den klassicerande utformningen av fasaden. Försiktig empiri skulle den kunna kallas, särskilt i jämförelse med Skottorp. För uppbyggnaden av Vallen hade man anlitat murmästare H. P. Berg från Ängelholm.⁴² Skottorp, som inte drabbats av olycka utan av vanvård, revs på 1810-talet för att byggas om i genomförd empiri, för andra gången ritad av en arkitekt på modet, Carl Fredrik Sundvall. Vallens fasad kan ändå uppfattas som slottsmässig och talar ett arkitektoniskt språk som inte avslöjar att mycket av den äldre borgkaraktären ännu präglar det inre.

Att fjärde, östra sidan inte återuppbyggdes efter branden innebar att den slutna och trånga gården öppnades upp. Av den fyrsidiga utestängande borgen blev en stenbygg-

Vallen av idag sett från öster. Foto: Arne Persson, Hallands kulturhistoriska museum.

nad med två flyglar i trubbig vinkel som omsluter gårdspanen likt en välkomnande famn. Som en scen framstår gården när Theodor Gyllenskölds dotter Anna beskriver barndomens vårbesök av italienska positivspelare. Då samlades Vallens statbarn och andra, personalen stod i köksfönstret. På gården uppvisades en gång en kamel för pengar, en gång konserterade en tysk mässingskvartett där.⁴³

En och annan kritisk röst har menat att Vallen byggdes upp i »betydligt förenklad form», i alla fall »betydligt enklare».⁴⁴ Oavsett värdering förändrades uppfattningen av byggnaden. Den hade inte längre utsidor och insidor, men hade inte heller fått en framsida och en baksida utan snarare två fasader, den gamla sjösidan och den nya entrésidan mot

gården. Huvudingången blev en markerad mittpunkt. Trappan vid porten var inte bara kommunikation. Den fick en ny funktion som en plats för presentation och representation, för mottagande och avsked, därför – och med tanke på dagsljuset – en lämplig plats att posera på för fotografier. På gruppfoto taget omkring 1900 omges värdfamiljen av ett okänt sällskap. Under Theodor Gyllenskölds tid gästades Vallen ofta av föreningar, erinrade Hallandsposten om i en julaftonsartikel 1931, eftersom »folkliga rörelser, såsom nykterhetsväsendet, skytterörelsen, populära vetenskapliga föreläsningar o.d. hade vänner i familjen Gyllensköld.» Ändå fler sammanslutningar kunde ha nämnts. Till Vallens historia hör dess roll som mötesplats.

På Vallens trappa.
Theodor Gyllensköld med makan Beata, dottern Anna och de båda sönerna Bengt och Sven samt ett okänt sällskap. Fadern håller höger hand på äldste sonens, efterträdarens, axel.
Foto: John Karlsson, Halmstad, ca 1900.
Arkiv: A507 & F3786, Hallands kulturhistoriska museum.

Exkurs

När utgivningen av *Halländska herregårdar* påbörjades 1869 med det häfte som inleddes med Vallen garderade sig förläggaren genom subscription för att se om det skulle bli lönsamt att fortsätta. Han hade ändå erhållit teckningarna och texten gratis, klagade von Möller som samtidigt förberedde Hallands fornminnesförenings andra häfte och ansåg den utgivningen alltför kostsam och föga uppskattad. Ungefär så uttryckte han det i ett brev till sekreteraren i den nästan jämnåriga föreningen i Skåne, Martin Weibull, och föreslog en »amalgamation» i avsikt att föreningarna skulle ge ut en gemensam skrift.⁴⁵ 1874 var detta genomfört. »De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening» fick sitt namn, i den var Peter von Möller vice ordförande för Halland.⁴⁶ Om sekreteraren i Hallands fornminnesförening Theodor Gyllensköld på Vallen, som man kan misstänka, menade att samgåendet var till nackdel för den egna föreningen, fick han rätt: Hallands fornminnesförening upphörde och en mångårig lakun följde innan den ännu bestående Hallands museiförening bildades 1886.

Summary

Vallen Castle

– *building as source of memory*

In 1978 Vallen Castle in southern Halland, was listed as part of the Swedish cultural heritage. In this article the author explores what some of the memories this particular building, in its function of cultural heritage, contains. The building tells us not only about the era when it was built, but also about the relations between Sweden and Denmark, about local history, and the fate of many individuals during its long existence. The castle has been used in a variety of ways throughout the centuries – as a stronghold but also as the victim of destruction during war, as a

centre of local power exercised by its owners and as the scene of festivities as well as tragedies.

Noter

¹ Länsstyrelsen i Hallands län, byggnadsminnesförklaring 1978-10-26.

² *Svenska gods och gårdar* del XXII 1939; *Svenska gods och gårdar* del LI 1945; *Hallands bebyggelse* 1964. Ett nytt corps-de-logi hade uppförts 1935.

³ Walls-herrn = Otto W. Burenskiöld 1752–1825, Valla-binget = stickningen, Valla-kronan = ljuskrona från kyrkan som tagits till Vallen och återköptes till kyrkan vid auktionen 1932.

⁴ Peter von Möller 1809–1883. Pehr Osbeck 1723–1805. Osbeck efterlämnade flera handskrivna versioner av pastoratsbeskrivningen, de flesta daterade 1796. De redovisas av Bert Möller som gav ut en av dessa 1922 (s. 329f).

⁵ Theodor Gyllensköld 1835–1909, son till Leonore Helena Burensköld och Mauritz Gyllensköld.

⁶ Första häftet utkom 1868, artikelns rubrik var »Om allmogen i södra Halland 1796». Var eller ens om detta manuskript som tillhört Osbecks dotterson var bevarat visste inte Bert Möller.

⁷ Lunds Weckoblad 9 september 1869.

⁸ LUB, Brev från Peter von Möller 29 juli [1859].

⁹ LUB, Brev från Peter von Möller 16 mars 1863.

¹⁰ I von Möllers *Bidrag till Hallands historia* (1874) återkommer flera av personuppgifterna.

¹¹ von Möller 1869:27

¹² Liksom på Dömostorp. Östra Karups kyrkoarkiv L I:1, antecknat av Brigitta van Cracauw, Durells änka, citeras av Osbeck.

¹³ Vestra lengan, som fienden i grund förstörde, står sådan som hon af dem lemnad blef, men är gjord anstalt om dess uppbyggande så snart vestra längan färdig blifwit. von Möller 1869:1.

¹⁴ Lilla Längan till emot Muhren, den som fienden i grund fördärfvat bestående af Köök och Brygghus, står sådan som hon då af dem lemnat blef, män är gjort anstalt om dess uppbyggande så snart Västra Längan färdig blifwit. LLA, Höks häradsrätts arkiv, A III c:1.

¹⁵ von Möllers källa är sannolikt det tidigare nämnda manuskript som använts för Hallands fornminnesförenings häfte 1868. 1688 års beskrivning ingår inte i den tryckta utgåvan. Osbeck skriver där att han för att undgå vidlyftighet inte tagit med rannsakingarna på säterierna i Karl XI:s tid (Osbeck 1796/1922:152). Liksom Osbeck har von Möller endast med rannsakingarna på Dömostorp och Vallen, trots att två andra herresäten i hans skrift också beskrevs 1688, ännu ett tecken på att han haft Osbeck som källa.

¹⁶ 1688 bestod Dömostorp av 3 grundmurade massiva

hus och en mur i öster med port till bron. LLA, Höks häradsrätts arkiv, A III c:1.

¹⁷ Osbeck 1796/1922:150.

¹⁸ Anderberg 1928:16f.

¹⁹ LUB, Brev från Peter von Möller till Martin Weibull 12 augusti 1869. Lunds Weckoblad 9 september 1869.

²⁰ LLA, Våxtorps kyrkoarkiv, död- och begravningsbok C 5:3.

²¹ LLA, Hasslövs kyrkoarkiv, Hasslövs och Våxtorps husförhörslängder, A I:11.

²² Leonore Helena hade haft ännu en bror död 1799 endast en vecka gammal, hennes yngste son hade dött 1855 vid 12 års ålder.

²³ von Möller 1869:1.

²⁴ Maria Carlheim-Gyllenskölds berättelse om svärmordern Leonore Helena Burenskölds liv. Avskrift i privat ägo.

²⁵ Originalen i manuskriptet i LLA, Osbecks samling, med anteckning på baksidan att »ritningen är gjord av den snälle Myrin som föll vid Gibraltar». Ingår tryckt i Osbeck 1796/1922.

²⁶ Osbeck 1796/1922: 327.

²⁷ von Möller 1869:30.

²⁸ von Möller ingick i Hasslövs och Våxtorps socknars beredningskommitté som höll möten på Vallen. Svensk lokalhistorisk databas, Hasslövs sockenstämma 1837-03-12, 1838-03-04, 1840-03-08.

²⁹ Y 112 Immured (buried) alive as a punishment, af Klintberg 2010:450.

³⁰ Wigström 1880:207–208.

³¹ Se not 29.

³² Manuale C 515. UUB:s arkiv M 6. Uppgift i mejl från Handskrift- och musikenheten 2011-09-27.

³³ »Skelettet i borgmuren. Ur en halländsk gårds medeltidskrönika.» HP 24.8 1935.

³⁴ *I drakslingornas land*, 2002.

³⁵ Vilket kan förklara hur bl.a. de båda holländska målningar som Brigitta van Cracauw antagits ha fört med sig kom att bevaras. Dömostorp köptes 1661.

³⁶ Erik Johan Meck och hustrun Magna Brita ärvde Vallen. Citatet från Meck 1948:102.

³⁷ Meck 1948:131.

³⁸ Minnen från barndom och ungdom av Anna Thelin, född Gyllenskiöld, nerskrivna 1947.

³⁹ Inskriptionstavlan anger korrekt årtal för branden, 1800, medan von Möller anger 1801 (1869:30) vilket många efter honom upprepar.

⁴⁰ Se not 24.

⁴¹ LLA, Kronofogdens i Laholms fögderi arkiv, A I:2 nr 36 resp. nr 110.

⁴² Uppgift på inskriptionstavlan över ingången.

⁴³ Se not 38.

⁴⁴ Malmberg 1914:31; *Svenska gods och gårdar* 1939:1011 resp. 1945: 1043.

⁴⁵ LUB, brev från von Möller 12.8 1869.

⁴⁶ *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening*. I. 1874.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Minnen från barndom och ungdom av Anna Thelin, född Gyllenskiöld. 1947/2008

Tidningsartiklar

Halland

Hallandsposten

Lunds Weckoblad

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund

Höks häradsrätt arkiv

Hasslövs kyrkoarkiv, Osbecks samling

Våxtorps kyrkoarkiv

Kronofogden i Laholms fögderi arkiv

Lunds universitetsbibliotek

Handskriftsavdelningen, Brev från Peter von Möller

Svensk lokalhistorisk databas

Hasslövs sockenstämma

Uppsala universitetsbibliotek

Handskrifts- och musikenheten

Leonore Helena Carlheim-Gyllenskiöld, född Burenskiöld, 1797–1882. Några anteckningar ur hennes vxlingsrika lif – upptecknade af hennes sonhustru. Maria Carlheim-Gyllenskiöld, född Ehrenborg. Avskrift i privat ägo

Litteratur

Anderberg, Adolf, A. H. *Kallenberg – en minnesteckning*. 1928

Andreasson, Gullvi & Berntsson Melin, Eva (red), *I drakslingornas land – sägner & folketro från Halland*. 2002

Erik Johan Mecks dagbok 1644–1699. Utgiven av Fredrik Arfwidsson. Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund, 32. 1948

Hallands bebyggelse 1964

Kjellberg, Sven T., Halland. *Slott och herresäten i Sverige*. 1968

Klintberg, Bengt af, *The Types of the Swedish Folk Legend*. 2010

Ljunggren, Gustaf, *Skånska Herregårdar*, 1852–1863

Malmberg, Ernst, Vallen. *Svenska slott och herresäten*. 1914

Möller, Peter von, *Halländska herregårdar*, 1869–1871

Osbeck, Pehr *Utkast til Beskrifning öfver Laholms Prosteri* 1796. Utg. av Bert Möller, 1922

Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening. I. 1874

Svenska gods och gårdar, XXII 1939

Svenska gods och gårdar, LI 1945

Wigström, Eva, *Folkdiktning, visor, sägner, gåtor, ord-språk, ringdansar, lekar och barnvisor, samlad och upptecknad i Skåne*. 1880

Åtta gårdar i Hyllie

– mötet mellan bönder och frälse i en skånsk by under senmedeltiden. Del 1

Av arkeolog Hanna Dahlström & arkeolog Therese Ohlsson

De skånska byarnas senmedeltida struktur och historia har hitintills ganska obetydligt undersökts ur ett arkeologiskt perspektiv. Författarna tittar här närmare på Hyllie by i Malmös södra utkant och undersöker bl.a. hur de skriftliga källorna återpegas i den arkeologiska bilden av byn. En del av gårdarna i Hyllie var frälseägda och hur interaktionen frälse och bönder såg ut skildras i del två, som publiceras i nästa nummer av Ale.

Red.

Introduktion

... de vita, kringbyggda gårdarna med sin självmedvetna slutenhet kring det rörliga hushållet inne uti dem – små bondeborgar i tusendevis, strödda över en jord, som ångar av rik näring.

Nils Lithberg, 1919

Den romantiserande bilden av den skånska landsbygden och bondens liv var typisk för det tidiga 1900-talets folklivs- och historieforskning. Trots det ålderdomliga tilltalet utgör passagen ovan en träffande beskrivning, som med poetiska formuleringar anknyter till förhållanden som är aktuella även för dagens arkeologiska byforskning, och som berörs i studien. Utformningen av böndernas gårdar berättar om deras livsbetingelser, och den rika jorden var dels livsviktig för bönderna och dels central i de intressen som frälset hade på landsbygden i södra Skåne.

Kunskapen om byarna under senare delen av medeltiden (1300- till 1500-tal) är begränsad i den arkeologiska forskningen. Fokus i byforskningen har länge legat på medeltidens första århundraden, med frågor kring bybildningen i centrum. Utvecklingen som följer har ägnats mindre uppmärksamhet, delvis på grund av att det arkeologiska källäget varit ogynnsamt. Tack vare de utgrävningar som företagits i Hyllie gamla bytomt, i utkanten

av Malmö, finns en närmast unik möjlighet att analysera utvecklingen i en sammanhängande del av en medeltida by. Artikeln kommer att behandla utvecklingen i en del av byn från 1200- till 1400-tal. Studien omfattar de sex gårdslägen som utgjorde byns sydvästra del. Förutom det arkeologiska källmaterialet, kommer omnämningen av byn i skriftliga källor att diskuteras. Hyllie nämns första gången i mitten av 1100-talet och därefter ett flertal gånger i anknytning till frälsepersoner som ägde gårdar i byn.

Bönder, frälse och förändringarna i byn

Under 1300-talet genomfördes förändringar i Hyllie by. Av de sex gårdslägen som ingår i studien har vi kunnat se att fyra anlades under perioden. Utifrån rådande arkeologiskt kunskapsläge är det mycket ovanligt att ha tillgång till ett källmaterial som kan belysa etablering av gårdar under denna period. Förändringar i bystrukturen involverade olika samhällsgrupper med intressen i byn; markägarna, vilka troligen var de som hade möjligheter att genomdriva större strukturella förändringar i byn; och bönderna, som innehade bruksrätten av de olika gårdsenheterna.

Aktörerna hade olika möjligheter att påverka sin situation och sitt utrymme i byn. Byn som social arena har inneburit att personer som potentiellt haft motstridiga intressen, har tvingats att samverka och eventuellt kompromissa. Det är resultatet av denna samverkan, i form av den byggda miljön och nedteckningarna i samtida dokument, som utgör källmaterialet för studien. Förhållandena i Hyllie under 1300-talet tycks ha inneburit många möten mellan sociala grupper med olika intressen, och utgör av den anledningen ett lämpligt studieobjekt för frågor som berör sociala relationer och maktförhållanden i byn. Tre problemområden ska behandlas i studien:

- Hur har de rumsliga strukturerna sett ut före och efter 1300? Orsak och verkan av de hög- och senmedeltida regleringarna av bystrukturen kommer att behandlas. Regleringarna signalerar att förändringar skett i människornas sociala och ekonomiska förhållanden.
- Hur har bönderna förhållit sig till den givna rumsliga strukturen och förändringarna som genomfördes? Hur har de format och manipulerat sin tillvaro och hur syns deras identitet i källmaterialet? Hur förändras arkitektur och markanvändning på de gamla gårdarna och hur ser de nya ut?
- Till Hyllie by kan man knyta ett antal frälsepersoner. Vilka intentioner och påverkan hade de som markägare i byn? Vilka intressen låg bakom deras agerande under 1300-talet?

Den teoretiska utgångspunkten ansluter till ett handlingsteoretiskt synsätt som under de senaste åren använts i andra arkeologiska arbeten som behandlat sociala förhållanden i byar (Schmidt Sabo 2005, Thomasson 2005, Ingwald & Lövgren 2007). Bakom teorierna står bl.a. sociologen Anthony Giddens, som är av den mening att (materiella och im-

materiella) strukturer och mänskligt handlande interagerar med varandra. Människor formar byggda och sociala strukturer samtidigt som deras handlande är styrt av dem (Schmidt Sabo 2005:39, 45f). Teorin lämpar sig väl att användas inom arkeologin, eftersom materiell kultur på ett uppenbart sätt utgör rester av de strukturer som människor har förhållit sig till. Utgångspunkten för analysen är även att skriftligt källmaterial, liksom materiell kultur, speglar de strukturer som format och formats av människorna i byn.

Byn och källmaterialet

Arkeologen Katalin Schmidt Sabo identifierar ett antal strukturer som ingår i en by, och som samverkar med varandra och med byinvånarna. Strukturerna utgörs av toften, bygatan, gårdarna, produktionen (vångar, tegar och utmarker) samt byn som helhet. Enligt det teoretiska resonemang som redovisats ovan, får förändringar i någon av strukturerna återverkningar för de andra (Schmidt Sabo 2005:45). I en analys av bystrukturens förändring är det därför viktigt att ha byn som helhet i åtanke, även om källmaterialet i den här studien främst berör gårdarna och tofterna.

De olika rumsliga strukturerna utgjorde även definierade juridiska gränser och dokument som reglerade rättigheter och skyldigheter i byn. Gränserna speglar även de olika rummens grad av offentlighet eller kollektivism. En gårds toftgräns utgjorde t.ex. en tydlig juridisk gräns innanför vilken gårdens invånare åtnjöt skydd, rättigheter och skyldigheter relaterade till toften. Toftens storlek ut mot bygatan var även en markör för gårdens andel av byns resurser, och fungerade på så vis som ett ägorättsligt dokument (Thomasson 2005:119f).

Det arkeologiska material som studien bygger på härrör från utgrävningar företagna

av Malmö Kulturmiljö (som före år 2000 ingick i Malmö Museer som Stadsantikvariska avdelningen) mellan 1993 och 2006. År 1993 undersöktes ett område som innefattade ytan för gårdslägena 3–5 (Samuelsson u.å; Carlenhag m.fl. u.a). År 2000 undersöktes lämningar från gårdarna nr 7 och 9 (Falk m.fl. 2007). Området däremellan, som utgjordes av ytan för gård nr. 6, undersöktes hösten 2006 (Dahlström & Nilsson 2007). Frågeställningarna i denna fördjupade studie upprättades inför sistnämnda undersökning.

Bebyggelsespåren har delats in i tre olika perioder, 1200-talets slut, 1300-talets början och 1400-talets början. Valet av perioder är kopplat till regleringen av bystrukturen som genomfördes under 1300-talet. Genom att analysera bebyggelsen före och efter omläggningen är det möjligt att få information kring hur bönderna förhållit sig till de olika förutsättningarna och hur de yttre förändringarna påverkat dem. Förändringar i byggnader och gränsmarkeringar, och vilka händelser och förhållanden som kan ligga bakom, kommer att diskuteras. Tack vare att

det finns tillgång till material från flera gårdslägen kan man försöka se mönster och skilja mellan förändringar som slagit igenom kollektivt och en mer individuell utveckling som är specifik för enskilda gårdar.

Genom att kombinera analys av arkeologiska lämningar med skriftligt källmaterial går det också att komma närmare frälsets agerande i byn. Frälsepersoner som ägde gårdar i byar innehade egendomsrätten till dessa. Arrendatorn hade, som landbo, bestämmanderätt över de befintliga byggnaderna, plats i byrådet och vanligtvis bestämmanderätt över odlingen och bruket av jorden. Gårdens storlek och därmed gränser samt fördelningen av byns resurser var däremot markägarens angelägenhet. Arkeologiskt källmaterial såsom diken och hägnader kan studeras ur denna synvinkel. Förändringar i spår efter gränserna innebär att en förändring i ägostrukturen inträffat. Det skriftliga källmaterialet berättar i sin tur om ägoförhållanden som hävdats vid gåvor, arv, överlåtelser av mark och andra juridiska procedurer. Genom att ta utgångspunkt i syftet med ned-

Figur 1. Rekognosceringskartan från 1800-talets början som visar den utskiftade byn med 4 gårdar kvar inom den gamla bytomten. De tre tillfartsvägarna in i Hyllje syns på kartan, liksom utbredningen av Hyllje mosse och andra våtmarker runt om byn.

tecknandet av brev och diplom samt för vem de skrevs, finns det möjlighet att diskutera godsens och landbogårdarnas betydelse för frälset. Slutligen, genom att jämföra arkeologiska och skriftliga källor, går det möjligen att spåra samma händelser och aktörer i de båda materialen.

Byn Hyllie och staden Malmö

Byns topografi och struktur

Hyllie är beläget några kilometer sydväst om Malmö (se figur 4). Området där byn kom att ligga var en del i ett kustnära slättlandskap, som fungerat som en centralbygd för bosättning under flera tusen år. Landskapet var

genombrutet av flertalet större och mindre våt- och sankmarker som fungerade begränsande för människors val av boplats och rörelsemönster i omgivningen. Under äldre järnålder fanns flera olika bebyggelsekoncentrationer i närområdet, varav en betydande sådan låg strax sydväst om den senare byn (Friman 2006). Under yngre järnålder utkristalliserades ett par förtätade bebyggelser på den nordsydliga höjdrygg som senare skulle bli platsen för den medeltida byn. Höjdparket var omgivet av flera våtmarksområden, bl.a. det som senare kallats Hyllie mosse och som låg sydväst om höjdryggen. Från vikingatid och tidig medeltid känner vi från olika arkeologiska undersökningar till att

Figur 2. Hyllie by 1702.

flera större gårdskomplex funnits inom och strax utanför det senare byområdet (Kockum & Persson 2007:15). Förmodligen var det under 1100-1200-tal som byn fick den karaktär med mindre, enskilda gårdsenheter orienterade kring en gemensam öppen plats (bygatan) som kom att bestå fram till enskiftet vid 1800-talets början.

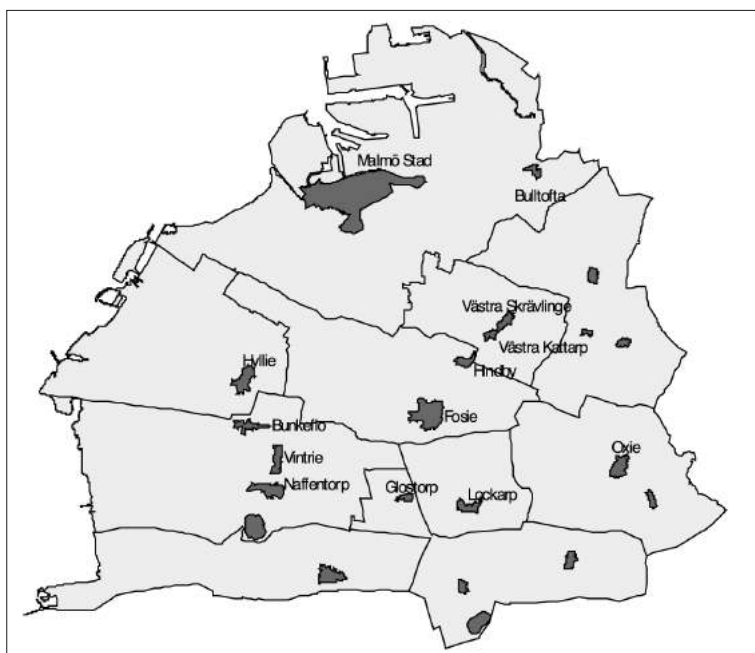
Hyllie är den enda byn i socknen med samma namn. Vissa forskare menar att Hyllie socken är en utbrytning ur Fosie socken, som gränsar i öster (Anglert 2006:37). Första skriftliga omnämnandet av byn Hyllie är från mitten av 1100-talet när Findor, klosterbroder vid domkapitlet i Lund, skänkte ett halvt bol i *villa Hullogu* till domkyrkan i Lund (Weibull 1923:66). Det finns en del spekulationer kring vad den latinska benämningen *villa* åsyftade. Under tidig medeltid gjordes i skriftliga källor ingen terminologisk skillnad mellan städer och landsbyar, båda kategorierna benämndes oftast *villa*. Betydelsen var topografisk, och avsåg en tätbebyggelse (Andersson 1971:76, 85). En del anser att

Figur 3. Hyllie kyrka.

villa kan beteckna en by med särskilda förutsättningar eller speciell betydelse. I Malmöområdet har även Skrävlinge (utan bestämmningen Västra eller Östra), samt det vikingatida/tidigmedeltida kungagodset och byn Oxie beskrivits som *villa* (Anglert 2006:45).

Hyllie by tros på 1200-talet ha bestått av ett antal gårdar som grupperade sig i två rader längs kanterna på en nordsydlig ravin, vilken utgjorde platsen för bygatan (Rosborn 1982:68; se nedan). Enligt äldre kartmaterial fanns det vid 1700-talets början 31 hemman i byn (se figur 2). Hela 20 av dessa var kronohemman, medan nio var frälseägda

Figur 4. Hyllie by i sitt omland inkl. Malmö, kusten och närliggande byar samt sockengränser.

(Eriksson 1995:180). Det fanns även två gathus, som inte ägde någon del i byns marker. Gårdarna arrangerade sig topografiskt sett i två grupper, en som var högt belägen, ovanför ravinen, och i mer låglänta områden. I byns mitt låg sockenkyrkan. Kyrkan nämns första gången år 1361 (Rosborn 1982:61). Den revs dock på 1800-talet då en ny och större kyrka uppfördes, och inte mycket är känt om hur den medeltida kyrkan såg ut. Det finns dock uppgifter om att den byggts ut, sannolikt redan under medeltid. Utvidgningarna gjordes i form av en förlängning västerut och en utvidgning av koret österut. Tornet ska ha tillkommit under senmedeltid (Karlsson 1998:48). Kyrkans äldsta delar har varit uppförda i tegel (Anglert 2006:35; se figur 3).

Inom bygatan fanns öppet vatten och kanske även ett vattendrag (Rosborn 1982:68). Bygatan var en gemensam, kollektiv yta i byn som fungerade som samlingsplats både för människorna i byn och för byns djurbesättning (Werne 1993:35ff). Arkeologiska undersökningar i byns södra del har visat att man även använt ett stort område inom bygatan som lertäktsområde (Kockum & Persson 2007:25ff).

Hyllies toftstruktur hade enligt äldre kartmaterial en schematisk karaktär. Vissa egenheter tyder dock på att större förändringar i strukturen skett under den tid som byn existerat (Riddersporre 2001:2f). Några av gårdarna disponerade över ett större toftområde i byns södra del (Riddersporre 2001:3), medan övriga tofter varit lika stora (Erikson 1995:180). Byn åkermarker låg huvudsakligen väster och nordväst om byn. Av äldre kartmaterial framgår att hägnadssystemet skilt sig från andra byar i området. Hyllies marker var uppdelade i sju vångar, varav många hade olika odlingsrytm (Erikson 1995:180). Enligt de äldsta kartorna från 1600- och 1700-talen har Hyllies ågor domi-

nerats av odlingsmark. Betesmark och ångar fanns främst utmed kusten. Kusten har även utnyttjats för fiske (Anglert 2006:36). Inom socknen finns, och fanns, andra viktiga naturtillgångar. Nära kusten finns stora kalkfyndigheter som har utvunnits under mycket lång tid. På 1702 års karta finns ett område som benämns »limgravarna», och uppgifter från 1700-talet berättar att kronan haft en kalkugn i byns norra vång, som låg närmast havet (Erikson 1995). Från undersökningen av gårdarna nr 7 och 9 vet vi att kalkberedning pågått inom bytomten så tidigt som på 1000-talet (Falk m.fl. 2007:125). Möjligen har kalken varit en handelsvara för byborna, och kanske även en tillgång som olika intressenter velat få del av.

Äldre kartmaterial samt resultat från arkeologiska undersökningar visar att det troligen fanns tre vägar in i byn; en i norr, en i väster och en i sydost (se fig.1). Kusten nåddes några kilometer västerut. Vägen norrifrån kom från Malmö. Den sydöstra tillfartsvägen anknöt till vägar från Bunkeflo och Fosie. Bunkeflo var den närmaste byn, knappt en kilometer söderut och sannolikt var byarna fullt synliga för varandra i det öppna slättlandskapet.

Byns utveckling enligt äldre kartor

Utifrån äldre kartmaterial går det att utvinna information om byns äldre skede och utveckling.

Arkeologen Sven Rosborn är en av dem som studerat det äldre kartmaterialet och menar att det funnits två olika gårdsgrupper. En av grupperna tros vara äldre då de legat i högre terräng medan de senare tillkomna gårdarna varit belägna i vad som tidigare förmodligen varit vattensjukt område. Denna hypotes stärks i tofternas placering där de högre belägna gårdarna har sin åkertoft intill gårdstoften (se figurerna 2 och 5).

Figur 5. 1790-talets bebyggelse mot bakgrund av nivåangivelser. De sju frälsegårdar som köpts in av Frans Suell tros ha ingått i ett medeltida frälsegods på åtta gårdar. Gård nr. 4 saknas på 1790 års karta, men gårdstoften låg mellan nr. 3 och 5. I figurens vänstra nederkant syns Hyllie mosses utbredning under 1800-talets början.

Uppdelningen mellan de båda grupperna innebar att 14 av byns 31 gårdar låg i den nedre delen och enligt Rosborn tillhörde nära hälften av dessa adeln, närmare bestämt sex stycken. Han menar att dessa sex gårdar ingick i en grupp om åtta adelsgårdar, som nämns flertalet gånger i medeltida skriftliga källor. Detta menar Rosborn är fog för att man kan tolka det som att ett adelsintresse låg bakom byns utökande (Rosborn 1982:65, 68f).

Även kulturgeografen Mats Riddersporre har analyserat Hylliekartorna. Utifrån toftstrukturen spekulerar han kring förekomst av

huvudgårdar i byn. Ett förslag som förs fram är att de åtta frälsegårdarna hade sitt ursprung i en huvudgård. De åtta gårdarna kan enligt Riddersporre varit landbogårdar i ett gods »där olika ägare haft sina huvudgårdar på annan plats». Detta baseras på det faktum att vissa av gårdarna inte låg intill sina tofter. Möjligen har en ägare velat samla gårdarna och de har därmed flyttats till en ny plats (på bygatan). I sökandet efter möjliga huvudgårdar lyfter han fram gårdarna 1, 9, 32 och 33. Dessa skulle kunna ha fungerat som ett större toftområde i byns södra del. Eventuellt

skall de ses tillsammans med ett område i väster, dit det flyttats nya gårdar (Ridder-sporre 2001)

År 1790 verkställdes en sammanslagning av sju av byns frälsegårdar (3, 4, 5, 6, 8, 16 och 21). Alla utom gård nr 6 hade köpts in som en enhet. Bakom idén till utflyttningen stod Frans Suell och han fick byamännen med sig i sitt företag. Dessa gårdar kom efter skiftet att utgöra en sammanhängande jord-egendom kallad Annatorp, belägen i Västre vång, som utgjorde västra delen av byns åkersystem. Gård nr 6 låg kvar i byn medan övriga flyttades ut till sina marker. Rosborn för fram tolkningen att medeltidens åtta frälsegårdar, som nämnts ovan, är desamma som de som ingår i utflyttningen 1790 (Rosborn 1982:65f).

Medeltida jordägförhållanden

Under 1100-talet närmade sig rikena i Europa varandra kulturellt, socialt och politiskt. Samhället var av feodal art där grunden var ett ömsesidigt trohets- och beroendeförhållande mellan länsherre och vasall. Jordinnehav var grunden för makt i samhället (Duby 1981:passim). Skatter av tillfällig och reguljär art började krävas och omfattande lagar nedteknades. I det nuvarande Danmark innebar förändringen att regionala härskare från omkring år 1000 ersattes av en framväxande samlande centralmakt (se Ohlsson 2006 och där anförd litteratur). Ett riksomfattande privilegierat frälse växte fram i samverkan med kungamakten från slutet av 1100-talet. Kungamakten hade behov av professionella krigare med kunskap om bepansrat rytteri, krigare som förbands till kungen genom personliga trohetslöften. Att inneha krigartjänst var ett kostsamt uppdrag som bekostades av krigaren själv. Som kompensation erhöles skattefrihet för det egna jordinnehavet, benämnt frälse. Grunden för ett hierarkiskt

ståndersamhälle inleddes och befästes med hjälp av kyrkliga teorier om människors samhällseliga funktioner (Skansjö 1997; Hermansson 2000). Kontentan var att krigare och bedjare, beskyddarna och de som gav frälsning, skulle underhållas av böndernas arbete med jorden. Den sociala utvecklingen i Danmark under medeltiden innebar framväxten av ett ständersamhälle, där vissa grupper - adel, präster och borgare - genom privilegier skildes ut från befolkningen i övrigt.

Jordegendomar var i det medeltida samhället grunden för ekonomin, vilket medförde att tillgång på stora jordinnehav innebar politisk makt. Under tidigmedeltid blev jordägarna färre och istället blev egendomarna mer omfattande med underlydande landbor (Ulsig 1968; Ohlsson 2006; Skansjö 2006). Domän- eller stordrift dominerade fram till perioden 11–1200-talen, men fram till ca 1400 pågick en uppsplittring som innebar att strögods (ej sammanhållna godsinnnehav) blev allt vanligare (Skansjö 1997). Till domändriften hörde en huvudgård (på latin kallad *curia principalis* eller senare *mansio*). I vissa fall omnämns de som brytegård som leds av en förvaltare (bryte). Till huvudgården hörde landbogarårdar av varierande storlek (Skansjö 2006:26). Man brukar tala om tre olika driftsystem i Danmark; egen produktion (självägande bönder), landbosystem, d.v.s. egendrift parallellt med arbete på huvudgård, och tributsystem. Det senare förekom inte i Skåne. Tribut kunde bl.a. innebära att bönderna gav bort en del av skörden till frälset i utbyte av skydd i ofredstid. Strögodssituationen innebar att vissa av godsägarna började leva som rentiärer, d.v.s. erhålla ränta. Räntan betalades i pengar eller naturapersedlar. Strögodsens var vanliga, detta beroende av tidens arvsregler där varje skifte riskerade att splittra upp godsens. Genom förhandlingar och mageskiten (byte av fast egendom) försökte man undvika splittring. Man kan bl.a.

se detta i att flera personer skriver sig till samma huvudgård/sätessgård som alla äger en del av (Lerdam 1996:23).

Övergång från huvud-/storgårdsdrift till landbogårdar

I samband med storgodsens splittring kom mark att fungera som en handelsvara. Motiven för transaktioner med jord kunde vara politiska, ekonomiska eller både och. Att förvärva jord i politiska eller ekonomiskt strategiska områden innebar att man kunde alliera sig med betydelsefulla familjer, kyrkan eller kungen. Likaså kunde det vara till gagn att samla sitt jordinnehav i nya konstellationer. Att förvärva jord var även ett sätt att tillskansa sig privilegier och rättigheter av olika slag (Schmidt Sabo 2001:79).

Omläggningen av den agrara produktionen påverkade den tidigare vångastrukturen. Nedläggningarna av storgodsens medförde ökat samarbete med de andra i byn, eftersom bönderna själva ansvarade för driften av jordbruket. Det kunde även innebära mer självstyre gentemot markägaren (Schmidt Sabo 2001:90; Carelli 2001:67ff). Under mitten av 1300-talet var större delen av bondebefolkningen landbor (arrendatorer). Detta kunde innebära en förbättrad ekonomisk situation för bönderna. Landbor som arrenderade mark av frälse i samma socken som där huvudgården låg fick del av frälsets skattefrihet i början av 1500-talet. Ytterligare en fördel var att man som frälsebonde åtnjöt skydd mot andra frälsepersoners skövlingar i de oroliga tider som rådde. Skillnaden mellan en landbo och en skattebonde var att skattebonden hade ärftlig besittningsrätt. Frälset ägde andel av de rättigheter gården innehade. Arrendet var ett ömsesidigt muntligt kontrakt och som arrendator betalade man en avgift, landgille. Denna var baserad på gårdens andel av byns resurser, bl.a jordens storlek

(Porsmose 1988:257, 261ff). Under 1400-talet när arbetskraftsbristen var som störst infördes det s.k. vornedskabet, dock inte i Skåne, som innebar att män som var födda på godsens måste stanna kvar där och på ägarnas begäran överta lediga arrendegårdar. Vornedskab innebar också dagsverken på herrgårdarna (hoveri) i vissa områden (på södra Själland, Møn, Lolland och Falster).

Land och stad

De arkeologiska spåren vid den blivande staden Malmös strand vittnar om en säsongsmässigt utnyttjad marknadsplats under vikingatid– tidig medeltid. Första omnämnandet av ortnamnet Malmö är från slutet av 1100-talet (i *Necrologium Lundense*) och handlar om en jordegendom i en by. Den äldsta bebyggelsen med detta namn brukar tolkas vara i det område som i dag är Pildammarna. Senare särskiljs Malmö i Övre och Nedre Malmö där Nedre Malmö ligger vid havet. Det var där staden med fiskehanteringen växte fram. Malmö omnämns som stad i de medeltida diplomerna under andra hälften av 1200-talet. Ett nytt centrum såsom Malmö förändrade förutsättningarna i omlandet och man kan tänka sig att vägar och kommunikationsstråk delvis eller helt fick nya riktningar. De redan befintliga förbindelserna sjöledes fick ökad betydelse (Anglert 2006:46).

1300-talet kan ses som den tid då kvartersindelning och gatunät fastställdes, vilket innebar att det fortfarande fanns variationer i stadsmiljön. Det var även nu byggandet av det som då var Danmarks största stadskyrka påbörjades. Kyrkan helgades åt S:t Petrus och S:t Paulus, nuvarande S:t Petri kyrka (Rosborn 1984:17; Reisnert 2006:68).

Under medeltiden utvecklades Malmö till den största staden i Danmark öster om Öresund. Sillfisket, som varit en del av grunden för stadens uppkomst, stagnerade, men detta

påverkade inte nämnvärt stadens uppsving. Man lyckades framgångsrikt fortsätta på den inslagna banan med handel. För byarna, d.v.s. för människorna i och kring Malmö, fungerade staden som en central punkt vad gäller omsättning av och tillgång till varor. Staden kunde även ses som en fristad där anonymitet blev möjlig och där ett annat liv erbjöds än i byn. Det nätverk som en stad utvecklade var också av betydelse. En del av det jordarna gav såldes vidare ut i Europa.

Mellan land och stad fanns ömsesidiga beroendeförhållanden. Staden hade behov av människor/invandring och livsmedel från bönderna, vilka hade behov av att sälja sitt överskott och vid vissa tider finna arbete i staden. Staden erbjöd också en möjlighet för bönderna att införskaffa det som inte gick att uppbringa på egen hand. Själva mynten var också en sorts *vara* då dessa behövdes för att betala avgifter och skatter (Poulsen 1994:213). För frälset var staden en möjlighet att omsätta sina jordbruksprodukter och tillägna sig reda pengar att köpa prestigevaror för. Man får förmoda att Malmö kunde erbjuda människorna från byar som Hyllie de varor som de kom för att införskaffa till ett bra saluvärde. En annan viktig faktor för stadens betydelse var stadsprivilegierna som band handelsverksamheten till staden. Att bönderna försökte frångå dessa lagar framgår av de nya lagar som reglerade handel ytterligare (Poulsen 1994:212f). I Magnus Erikssons svenska stadslag från 1353 står det bl.a. att man inte fick bege sig ut på landsbygden och handla, främst gällde detta utländska köpmän. Det reglerades ytterligare i Valdemar Atterdags privilegiebrev gällande inom Malmö stad (1360). Det var beslutat att inom stadens gränser fick endast borgare transportera och inneha vagnar. Undantaget för reglerna gällde färsk sill. Det var dessutom endast borgarna som hade rätten att stå i bodarna, undantaget var när skånemark-

naden pågick, då man kunde hyra in sig i en bod (Andersson 1974:282f). Samma privilegier nämner att höstmarknaden (Skånemarknaden) i staden skulle äga rum mellan Jungfru Marias himmelfärdsdag den 15 augusti och Mikaelidagen den 29 september. På marknaden rådde marknadsfred (Tomner 1971:217; Reinsnert 2006:72). Det var bestämt att handel med hästar, kreatur, textilier, vapen, verktyg skulle ske med vittne. Annars kunde köpen ogiltigförklaras. Det var förbjudet att handla utanför stadspfortarna och användandet av falska vikter var belagt med dödsstraff (Tomner 1971:216; Reinsnert 2006:73f).

Malmö och skånemarknaden

Förutsättningen för skånemarknaden var tillgången på sill i Öresund och Östersjön (Reinsnert 2006:71f). Stora delar av Europas befolkning var katoliker, vilket innebar att de återkommande fastedagarna främjade handeln med sill (Reinsnert 2006:73). Skånemarknaden handlade dock inte endast om sillfiskeriverksamheten utan var också en tid då bönderna kunde avsätta sina varor (Balic 2006:258). Marknaden var internationell, och köpmän från bl.a. England, Skottland, Brabant och Flandern deltog. Den största gruppen köpmän kom från städerna i Hansan som var ett förbund mellan vissa köpstäder, med ett ursprung i de nordtyska städerna och med Lübeck som dominerande stad. Under 1200-talet formerades strukturen och blev mer reglerad mellan de nordtyska städerna för att under 1300-talet vara ett regelrätt stadsförbund (Reinsnert 2006:81).

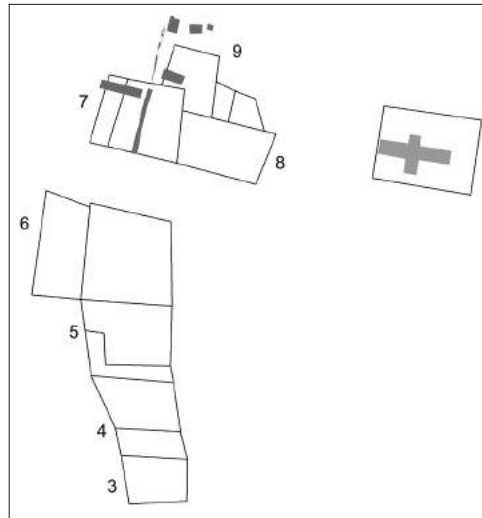
Sillhandeln stagnerade så småningom, men handeln med de varor som tidigare varit en mindre del av handelsverksamheten fortsatte efter att tillgången på sill minskat. De handelsvaror som forslades från Lübeck var bl.a. tyger, humle, hampa, öl, vin, vax, järn,

salt och keramik. I gengäld skeppades det ut sill, spannmål, hasselnötter, smör, hampa, pottaska, färglut, humle, hudar och hästar (Reisnert 2006).

Den byggda miljön i sydvästra Hyllie 1200-talets andra hälft – en bebyggelseexpansion

Bebyggelse i denna del av byn fanns under 1200-talet endast norr om utfartsvägen mot kusten, den väg som idag heter Annetorpsvägen (se figur 6). Söder om vägen var marken fortfarande vattenmättad på grund av närheten till den stora våtmarken (Hyllie mosse). Den äldsta bebyggelsen norr om vägen kan spåras till 1000-talet, och har kontinuitet fram i tidigmodern tid. 1200-talets andra hälft kan ses som en sista fas i en tidig- och högmedeltida expansion för bebyggelsen norr om Annetorpsvägen. Nya hus byggda på stensyll uppfördes, och gränsmarkeringarna förstärktes (Falk m.fl. 2007:43). Förutom arkitektoniska särdrag i bebyggelsen (se nedan) så kan läget intill en av infartsvägarna till byn samt närheten till kyrkan antyda att gården haft en speciell betydelse (Falk m.fl. 2007).

Det framstår inte som helt tydligt huruvida bebyggelsen norr om vägen vid denna tid kan delas in i två gårdsenheter, eller är delar av en äldre, större gårdsenhet. Först fr.o.m 1300-talet finns det tydliga arkeologiska belägg för att bebyggelsen bestått av två olika gårdar (Falk m.fl. 2007:43). Här kommer den dock att behandlas som två enheter, främst på grund av rumsliga förhållanden i den byggda miljön. Utifrån husens placering i förhållande till varandra och kontinuiteten i placering i förhållande till senare perioder, då två enheter är säkrare belagda, framstår detta som mest troligt. Hypotesen stärks av att det under 1200-talets första hälft funnits ett gränsdike mellan den norra och södra be-

Figur 6. Bebyggelsen under 1200-talets slut, samt läget för kyrkan, mot en bakgrund av tofterna på 1702-års karta. Det större utrymme till varje gård utgör platsen för gårdens byggnader, den mindre markerar kålgården. Kålgården till gårdsläge 3 saknas på bilden.

byggelsen (Falk m.fl. 2007:84). Huslämningen på den södra gården har primärt daterats till 1200-talets första hälft och det är osäkert om den ens existerat under 1200-talets senare del. I så fall har det södra gårds-läget varit obebyggt under denna tid eller så har bebyggelsen legat utanför undersökningsområdet (Falk m.fl. 2007:85ff).

Tomter

Formen på tofterna är svåra att återskapa, men utifrån byggnadernas placering framstår de som något långsmala med sin längre sida vänd mot bygatan. Tofterna tycks ha varit ungefär lika stora och endast ena hörnet på tofterna har gränsat till varandra (se fig.6). En nordsydlig dikessträckning, vars södra del grävts redan under 1100-talet, löpte ända ner till vägen och tycks ha avgränsat gårdstofterna från den byallmänna marken. Hur länge det sydliga diket varit i bruk är oklart, möjligen existerade det inte under 1200-

talets andra hälft (Falk m.fl. 2007:84). Det södra gårdsläget har, om diket varit i bruk, avgränsats mot bygatan och det norra diket har utgjort gräns mot vångarna. Den äldre gränsen kan ha tillkommit i ett sammanhang då det var viktigt att hävda sitt territorium gentemot dem som närmade sig gården från byn. Det norra diket avgränsade gård nr 9 gentemot den brukade marken, vilket också var ett sätt att hävda sin privata sfär. Att ingen liknande gränsmarkering fanns in mot bygatan kan tyda på ett öppnare förhållande till bykollektivet jämfört med situationen på 1100-talet. Man måste också tänka sig att det kan ha funnits gränser som inte var territorialiserade, synligt hävdade, och gränser som inte bevarats i det arkeologiska materialet. Inom den ena gården förekom gränsmarkeringar i form av hägnader, vilket tyder på en inre funktionsuppdelning av gårdsaktiviteterna.

Gårdstyper

Det norra gårdsläget hade en löst grupperad gårdsbebyggelse som dock var förtätad i den ena delen med flera, mindre byggnader tätt inpå varandra. På det södra gårdsläget existerade eventuellt en större byggnad. Byggnaderna var i samtliga fall placerade nära gränsmarkeringarna, vilket kan tolkas som att de fungerat som en förstärkning av tomtgränserna. Det kan även innebära att tofterna varit smala och närheten till gränserna var nödvändiga. Bebyggelsen på den norra gården tycks rikta sin framsida mot öster, ut mot bygatan och kyrkan, som låg endast 100 m därifrån. Detta med förbehållet att det kan ha funnits fler byggnader som legat utanför undersökningsområdet. Gårdstypen ansluter närmast till äldre, tidigmedeltida mönster med flera mindre byggnader istället för senare gårdstyper med en eller flera längor av större dimensioner (Thomasson 2005:105ff, tab. 10 och fig. 18). Denna tradition stämmer

istället in på den södra gården, som åtminstone under 1200-talets första hälft bestått av en över 20 m lång byggnad.

Hus

Byggnaderna på de olika gårdarna var, som nämndes ovan, av olika storlek men generellt mindre än vad som var vanligt vid denna tid (Thomasson 2005:106, fig. 18). Stensyllen som fundament introducerades, även om flera hus fortfarande, och under lång tid framöver byggdes på det gamla sättet med jordgrävda stolpar. Husen har haft olika typer av konstruktioner, och såväl korsvirke som resvirke finns representerat under perioden. Några hus var byggda mycket tätt inpå varandra. Samtliga byggnader utom en var orienterade i öst-västlig riktning, vilket ansluter till äldre byggnadstraditioner (Thomasson 2005:107ff). Ett av korsvirkeshusen var av speciell och representativ karaktär, samt hade en halvkällare uppbyggd av trä och med trägol. Förekomst av källare var av allt att döma ovanligt utanför städerna vid denna tid. Byggnadens fasad har haft tegel i en del av facken, varav vissa förmodligen varit mönstermurade med kritstenar. Fönstren har varit glasförsedda och åtminstone delar av taket har varit täckt med tegelpannor (Falk m.fl. 2007).

1300-talets första hälft

– nyetableringar och investeringar

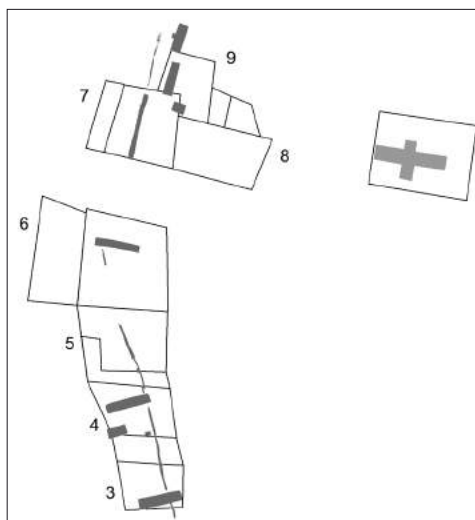
Under 1300-talets början genomfördes stora förändringar i bystrukturen. Ny mark togs i anspråk för bebyggelse söder om byns västra infartsväg. Flera nya gårdar anlades på ytan som tidigare utgjort utkanten av eller angränsat till Hyllie mosse (se figur 7). Förmodligen har man dikat ut och fyllt på med jordmassor för att göra marken lämplig att bygga och bo på. Enligt det äldre kartmaterialet (från 1689/1702) har fyra gårdar funnits inom denna del av bytomten (gårdslägena

3–6), även om det arkeologiska materialet endast visar spår efter tre gårdar. Läget för ytterligare en gård (nr 2) antyder att även det kan ha tillkommit efter en beredning av tidigare obebyggd mark. Detta gårdsläge kan dock ha varit ett s.k. gathus utan egen odlingsmark. Förändringarna fick stor betydelse för alla i byn, i och med att tillkomsten av nya bruksenheter medförde att dessa även fick del i alla byns tillgångar och ytor; tofter, vångar, tegar, utmarker och bygatan.

Mark bereddes för de nya gårdarna söder om vägen, vilka gränsade till de tidigare beskrivna gårdarna. De nya gårdarna uppvisade sinsemellan likartad struktur och byggnadsskick, avseende husens storlek, byggnadssätt och orientering. Gårdsstrukturen skiljde sig dock märkbart mellan gårdarna söder och norr om vägen, alltså mellan de nyetablerade och de äldre bebyggelseenheter. Ska man se till utvecklingen under 1300-talet så var gårdsstrukturen mer föränderlig på de äldre gårdarna, där 1300-talsbebyggelsen kunnat delas in i två faser, medan den nya bebyggelsens struktur och byggnader tycks ha bestått i ungefär 100 år (Falk m.fl. 2007; Dahlström & Nilsson 2007; Carlenhag m.fl. u.a.; Samuelsson u.å.). Här redogörs dock enbart för bebyggelsen som den såg ut vid tiden för de nya gårdslägenas tillkomst.

Tomter

Inga grävda toftgränser fanns från 1300-talet och framåt, som kan ge information om tofternas form eller storlek. Sett till byggnadernas placering och avståndet mellan de olika gårdarnas byggnader tycks tofterna dock ha varit ungefär lika stora. Möjligen har de äldre gårdarnas tofter varit smalare, eftersom deras byggnader var placerade inom en mindre yta. Vissa av 1100- och 1200-talens gränser har dock ägt giltighet även under 1300-talet, även om de troligen inte fanns kvar i fysisk form. Ett dike som löpt i sso-nnv över hela

Figur 7. Bebyggelsen under 1300-talets början, mot en bakgrund av tofterna på 1702-års karta. Dikena i norr har troligen ej varit i bruk men har tagits med för att visa samstämmigheten med det nyanlagda diket i söder.

den nyexploaterade ytan ansluter på ett naturligt sätt till utbredning och riktning för de äldre, nordsydliga dikena i norr. Huvudlängorna inom de nyetablerade gårdslägena ligger alla »i vägen för» diket. Om diket eller husen varit först på plats går inte att säga säkert. Diket har till synes gjort uppehåll för husen, varför man kan tycka att husen borde stått där först. Här argumenteras dock för en annan lösning, nämligen att diket har grävts som en förberedande åtgärd och varit styrande inför de nya gårdarnas anläggande och placering. »Glappen» i dikesgrävningen kan t.o.m. ha utgjort en planläggning för var man skulle placera husen på respektive gårdsläge. Det är nämligen så att husens orientering exakt följer dikets riktning och dess svängar, och diket i sin tur är grävt så att det följer bygatans form. Husen har på så vis kommit att utgöra en materiell del av tomtmarkeringen och gräns ut mot bygatan. Att diket skulle varit ett gränsdike av traditionell typ motsägs av att delar av gårdarna befunnit sig på olika

sidor om diket. Det tycks dessutom endast ha haft betydelse under en begränsad tid, eftersom det aldrig grävdes om och hävdades på nytt. Att diket och byggnaderna exakt följer bygatans sträckning istället för gårdstomternas form (som den ser ut på äldre kartor), tyder på att de är samtida och att de utgör en äldre tomtmarkering och tomtutläggning än den som syns på kartmaterialet. Detta skulle innebära tydliga belägg för att anläggandet av de nya gårdarna varit ett samfällt projekt som med stor sannolikhet genomförts samtidigt och haft en och samma initiativtagare.

Gårdstyper

De äldre gårdarna norr om vägen fick under 1300-talets början en ny gårdsstruktur, vilket innebar att orientering och läge för gårdarnas byggnader till stor del ändrades. På den ena gården (nr 9) byggdes två nya hus på rad i nordsydlig riktning. Det ena huset hade en utskjutande förstuga vänd mot väster, vilket betyder bort från bygatan. Det tycks indikera att gården vänt sin framsida från byn. De nordsydligt orienterade husen speglar en förändring i byggnadskulturen som slår igenom under högmedeltid. Tidigare var det absolut vanligast med byggnader orienterade längs den östvästliga axeln. Ändringen kan ha sin grund i en förändrad organisation på gården (Thomasson 2005:107ff). Hus byggda i nordsydlig riktning var ofta komplement till östvästliga byggnader, som tillsammans skapade en mer sluten gårdsplan. Så verkar dock inte vara fallet här, eftersom de två nordsydliga byggnaderna var de enda på gården. Kanske planerades det för fler hus som av någon anledning aldrig blev byggda, eller så förhöll de sig till en fastlagd form, d.v.s. tomtens begränsning, som i så fall var mycket snäv. Man ska dock komma ihåg att det kan ha funnits byggnader utanför undersökningsområdet, som vi inte känner till. Inom den andra av de äldre gårdarna (nr 7) uppfördes

hus inom ett område som inte tidigare varit bebyggt, något som kan tyda på att tomtens yta expanderade (Falk m.fl. 2007:67ff, 90ff).

Hus

Samtliga hus på de nyetablerade gårdarna var stolpbyggda, lerklinade korsvirkeshus eller takremshus. Huvudlängorna var över 20 m långa, varav en byggnad var tvåskeppig. Åtminstone två av byggnaderna har fungerat som kombinerade bostäder och ekonomibyggnader. Ett ovanligt drag på det ena gårdsläget (nr 4), som dock känns igen från den äldre bebyggelsen norr om vägen, var förekomst av källare. En halvkällare, uppbyggd av kallmurad sten med inslag av tegel, fanns som en friliggande kvadratisk konstruktion en bit från det kombinerade bostadshuset/stallet. Inga spår av en övre våning fanns, utan källaren har troligen haft karaktär av jordkällare, kanske med en överbyggnad vilande på träsyll. Två av gårdarna har endast haft en byggnad, medan den tredje (gård nr 4) har haft tre byggnader (inkl. källaren) med en stensatt gårdsplan emellan (Carlenhag m.fl. u.a.). Trots likheterna som fanns mellan de nyetablerade gårdarna, framträder den senare i sin utformning som mer resursstark.

Byggnaderna inom de äldre gårdslägena skilde sig från de nyetablerade. Förutom orientering, hade husen separata bostads- och ekonomifunktioner, och stensyll förekom. Husen var också kortare än på de nya gårdarna, men hade lika, eller större bredd (Falk m.fl. 2007). Byggnadernas mindre storlek kan höra samman med att man hade separata bostads- och ekonomibyggnader. Olika mellan gårdarna kan ha haft olika orsaker. Kanske ville man som etablerad på platsen särskilja sig från de nya gårdarna genom en annorlunda gårdsstruktur och genom att vända sin framsida åt ett annat håll? Eller var det tvärt om, att de nya gårdsinnehavarna

ville manifestera sin identitet gentemot de etablerade gårdarna?

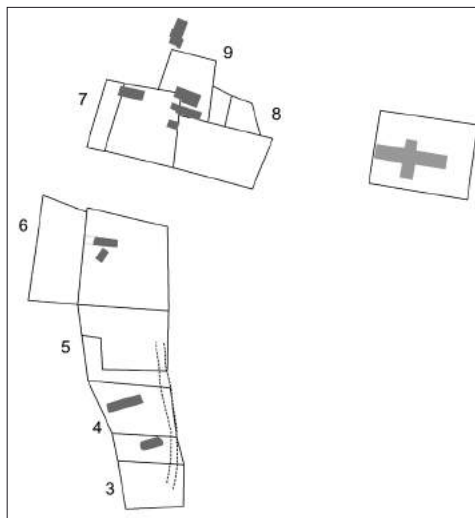
Utvecklingen på de båda äldre gårdarna (nr 7 och 9) följs inte åt, utan tycks styrda av hushållens individuella behov och förutsättningar snarare än en allmän utveckling i byn. Ingenting i byggnadernas eller fyndmaterialets karaktär signalerar längre högre status (Falk m.fl. 2007). De likheter i byggnadsskick som fanns hos de gårdar som anlades i början av 1300-talet tyder på någon form av samordnad insats, även om en av gårdarna utmärker sig i status. Det förefaller dock märkligt att ingen bebyggelse påträffats på ett av de gårdslägena (nr 5). Kanske innebär det att gårdsenheterna och tomterna inte varit fasta vid denna tid – inga gränsmarkeringar fanns heller mellan de nyetablerade gårdarna.

1400-talet – Likriktning, men med variation

Förändringar genomfördes i olika grad, men inga stora omvälvningar tycks ha skett under 1400-talet. Indikationer finns dock på att antalet gårdsenheter kan ha minskat. Bland de nyetablerade gårdarna tycks gårdsläget längst i söder (nr 3) ha varit obebyggt under 1400-talet. På de övriga två gårdarna har byggnaderna omdisponerats något (se figur 8).

Tomter

Liksom under förra århundradet förekom inga grävda gränser under 1400-talet. Där emot anlades en fägata som löpte längs med bygatan utmed gårdarna 3, 4 och 5 och troligtvis ännu längre norrut. Konstruktionen har bestått av två rader med mindre stolpar (Carlenhag m.fl. u.a; se figur 8). Fägatan har lett djuren ut ur byn åt sydväst i riktning mot mossen, så man får förmoda att marken var förhållandevis torrlagd en bit utanför gårdslägena. Fägatan sträckte sig rakt över gård nr 3:s gårdstof, vilket talar för att toften inte använts för bebyggelse under denna tid. Konstruktionen har troligen fungerat som en

Figur 8. Bebyggelsen under 1400-talets början, mot en bakgrund av tofterna på 1702-års karta. Notera fägatan som löper längs gårdarnas (nr. 3-5) toftgränser.

gräns mot bygatan, vilket styrks av att en av stolpraderna stämmer mycket bra in på gränsen för gårdslägena på kartan från år 1702.

I frånvaro av grävda gränser kan byggnadernas placering på de olika gårdarna säga något om tofternas form och storlek. Under 1300-talets slut och 1400-talets början byggdes på de äldre gårdarna flera hus närmare bygatan, på en yta som inte tidigare varit bebyggd. Det tyder på att tofternas yta kan ha ökat, särskilt som byggnader fortfarande var i bruk inom de tidigare bebyggda ytorna. Inom de gårdar som etablerats under 1300-talet går inga liknande utvidgningar att identifiera. De nya byggnaderna har anlagts på samma plats som de gamla, vilket antyder att gränserna mot bytomten varit densamma som tidigare och att husen fortfarande fungerat som gränsmarkörer. Det finns dock indicier på att toftgränserna kan ha förändrats mellan två av gårdarna. Det skulle kunna betyda att det var samma markägare till båda gårdarna och att en gräns däremellan i så fall endast var en intern angelägenhet för mark-

ägaren och brukarna. Det sydligast belägna huset inom det studerade området låg på en yta som enligt 1702 års karta utgjordes av kålgården till gård nr 4. Kålgården var belägen mellan hustofterna för gårdarna 3 och 4 (se figur). Som nämnts tidigare fanns ingen bebyggelse inom gård nr 3 under denna period. Den byggnad som låg närmast gård nr 3 är huset i granngårdens kålgård. Kanske har invånarna på gård nr 3 flyttat till grannens (gård 4:s) område och bott i detta hus? Tyvärr framgår inte husets funktion av källmaterialet, så det har inte gått att avgöra huruvida den sydliga byggnaden var en bostads- eller ekonomilänga. Omständigheten kan tolkas som om de två hushållen under 1400-talet levte och samarbetat inom gård nr 4:s område. Man kan även tänka sig att gårdarnas gränser ändrats något fram till 1702 och att det södra huset faktiskt låg inom gränserna för det dåvarande gårdsläge 3. Hur som helst tyder det på att förhållandena inte varit statiska utan att förändringar skett. Kanske kan förändringarna vara spår efter en krishantering som kan ha varit nödvändig under de sämre tider som kan ha rått under 1400-talet, med agrarkris och brist på arbetskraft?

Gårdstyper

Gårdarnas rumsliga struktur skiljde sig åt under 1400-talet. På ett par gårdar syns tendenser till att gruppera byggnaderna kring en gårdsplan. På två av gårdarna var byggnaderna anlagda i vinkel och skapade på så sätt en mer sluten yta. De övriga två gårdarna hade parallellt, resp. på rad ställda byggnader. De hus som byggdes under perioden var

främst orienterade enligt den östvästliga axeln. Sedan tidigare fanns på gården längst i norr (nr 9) ett nordsydligt orienterat hus som tillsammans med en annan byggnad kom att bilda en L-formad gård (Falk m.fl. 2007). Som en del i samma utveckling har man under perioden gått från flerfunktionella hus till separata hus för boende och olika ekonomifunktioner. Samtliga gårdar hade under 1400-talet fler än en byggnad (om man tolkar förhållandena längst i söder som ett samarbete mellan två gårdar). Den ena av dessa gårdar (nr 6) vände även på ett tydligt sätt sin framsida in mot gården och bort från den angränsande byvägen och bygatan, genom att dess huvudbyggnad hade tegel i fasaden inåt gården och en lerklinad vägg utåt mot byn (Dahlström & Nilsson 2007:37).

Hus

De hus som fanns på gårdarna under 1400-talet var mindre än 1300-talshusen, både längd- och breddmässigt. Detta skiljer sig från resultat från andra studier, som visar att husens genomsnittliga yta växte under medeltiden, och att ytan var som störst under senmedeltid (Thomasson 2005:105ff/fig. 10). Fler byggnader än tidigare var uppförda på stensyll. Det gäller även för de hus inom de norra gårdslägena som anlagts under andra halvan av 1300-talet och fortfarande var i bruk. De flesta hus som byggdes var i korsvirkesteknik och hade lerklinade väggar. Inga byggnader utmärker sig i status eller utförande. Trots skillnader i bebyggelsen på de olika gårdarna, framstår 1400-talet som den period med formmässigt mest likriktad byggnadskultur.

Del två av denna artikel, som bl.a. innehåller relationerna mellan frälset och bönderna, följer i Ale nr 3, 2012. Efter del två följer även litteraturhänvisningar och summary.

Red.

Danske arkitekters virke i Skåne i 1800tallet – især med henblik på herregårdsbyggeriet

Af Claus M. Smidt

Seniorforsker, København

Baggrund

Idag, hvor relationerne mellem de to broderlande er mere levende og varme end nogensinde, er der næppe mange der tænker på, at det stadig kun er cirka to hundrede år siden, at Danmark og Sverige senest var i krig med hinanden. I de sidste år af Napoleonskrigene var landene to gange på vej til krigshandlinger mod hinanden, men det blev ikke til egentlige slag. Årsagen var den ulyksalige idé, at Danmark havde knyttet sin skæbne til Napoleon, og Sverige var klog nok til at søge over til fjenden, skønt man ellers havde udpeget kejserens tidligere marskal, Jean-Baptiste Bernadotte, til kronprins. Ulykkeligtvis kom Frederik VI til at undgælde for sin uheldige udenrigspolitik ved Kielerfreden 14. januar 1814, hvor han mistede sit ene kongerige Norge, der gik i personalunion med Sverige. Til trods herfor skulle der kun gå få år, før skandinavismen kom til at skylle ind over de tre nordiske lande.

Skandinavismen

Skandinavismen har i Danmark sit udgangspunkt i romantikken, hvor synet på historien og det nationale går op i tanken om den skandinaviske enhed, sådan som det ses hos f.eks. Oehlenschläger og Grundtvig, der allerede i århundredets første årti publicerede henholdsvis *Nordiske Digte* (1807) og *Nordens Mytologi* (1808). En snes år senere kulmine-

rede tankerne, da den svenske poet Esaias Tegnér i 1829 i Lund ved doktorpromoveringen i Lunds Domkirke laurbærkronede digteren Adam Oehlenschläger og i højstemte ord sagde ham tak for, hvad hele Norden skyldte den *nordiska sångarkonungen*, idet han som den første klart havde udtrykt samfølelsen mellem de tre nordiske folk.

I løbet af 1840'erne kom der for alvor gang i skandinavismen, der nåede et højdepunkt i 1845, da det nordiske studentermøde afholdtes i København med besøg af kontingenter af norske og svenske studenter, der kom dertil med skib. Under et stort møde i Christiansborgs Ridehus var det, at Orla Lehmann i en uforglemmelig tale hævdede Nordens enhed og tog de 1500 studenter i ed på deres troskab imod Nordens sag. Af samme årsag kom den første slesvigske krig (1848–50) til at omfatte et stort antal frivillige fra Norge og Sverige, der således gjorde fælles sag med Danmark.

Gottlieb Bindesbøll

Et andet praktisk eksempel på nordisk samarbejde blev den omfattende virksomhed, som danske arkitekter kom til at yde i de gamle danske landsdele i Sydsverige. Det ligner i det mindste en tanke, at der fra slutningen af 1840'erne og det næste halve århundrede kom en livlig udveksling på tværs af Øresund.¹ Det meste af trafikken foregik imidlertid fra Danmark og til Sverige. Når

Wrms Gunnarstorp, Ombygning 1854–56. Arkitekt Gottlieb Bindesbøll. Efter maleri på Gedsholm.

det overhovedet kunne lade sig gøre, skyldes det sikkert den efterhånden udvidede dampfærgetrafik på tværs af sundet. Den ældste arkitekt med virke i Skåne blev Gottlieb Bindesbøll (1800–56), der netop før krigens udbrud havde fuldendt sit hovedværk i København, Thorvaldsens Museum. At han på den baggrund måtte blive en eftertragtet bygmester, siger sig selv. Museet blev beundret over hele Europa for sin skønhed. Ikke mindst den omstændighed, at bygningen blev det ypperste eksempel på den polykrome antik, som man først havde fået øjnene op for i løbet af 1820'erne og 30'erne, gjorde det til et nøgleværk. Efter Bindesbølls anvisning malede Jørgen Sonne den berømte frise på ydermurene, der så at sige skildrer det, man kan se indenfor.

Nu må man ikke tro, at Bindesbølls arkitektur i Skåne blev af samme revolutionerende art. Hans værker blev, hvad vi i dag ville kalde mere traditionelle i deres stil. Det første tilløb blev et projekt til en kirke i Uppåkra, der dateres 1848–49, men aldrig kom til udførelse.² Den efterfulgtes af to herregårde i renæssancestil – eller måske mere korrekt – Christian IV-stil. Den første blev Wrms Gunnarstorp, egentlig en ombygning

1854–56 af hovedbygningen for overstaldmester Rudolf Tornerhielm. På stedet stod en firfløjet hovedbygning fra Christian IV's tid og i tilslutning til denne lå der en trefløjet ladegård. Sidstnævnte flyttedes væk fra corps-de-logis'et og på dens plads anlagdes en prydhave. Det gamle borganlæg udvidedes med en spisesal i tilslutning til den sydlige fløj. Derudover dekoreredes alle fire fløje med talrige karnapper med svungne gavle i umiskendelig renæssancestil (besynderligt nok omtales stilen som oftest som barok, skønt der ikke kan herske tvivl om, at der er tale om vaskeægte Christian IV-stil). Bindesbølls indsats er i både dansk og svensk litteratur forbigået i tavshed.³ Der kan dog ikke herske tvivl herom, for som bemærket af Bindesbølls biograf, Henrik Bramsen, foreligger der en række gennemarbejdede, akvarellerede tegninger til byggeriet på borggården i Danmarks Kunstbibliotek.⁴ I samme stil blev også den næste herregård, Marsvinsholm ved Ystad, som Bindesbøll påbegyndte i 1856 for ritmester J.E. Stiernblad. Også i dette tilfælde blev der tale om en ombygning, men af langt mere radikal karakter. Atter ser det ud som om, at Bindesbølls indsats er undgået de flestes opmærksomhed. I samleværker omtales Marsvinsholm altid som Christian Zwingmanns værk. Det er kun delvist rigtigt, skønt det ikke kan nægtes, at denne førte arbejdet ud i livet. Der kan dog ikke herske tvivl om, at Bindesbøll indledte arbejdet med en række skitser fra 1856. Også disse befinder sig i Danmarks Kunstbibliotek. Stilen er umiskendelig Christian IV-renæssance, og den gav karakter til et sjældent afpillet bygningsværk, der ikke levede beskueren den mindste fornemmelse af, at det var opført i kongens sidste regeringsår, da Skåne endnu var dansk. At bygningen til og med var et dobbelthus, som man kender fra adskillige danske og slesvig-holstenske herregårde fra 1500- og 1600tallet, var næsten ukendeligt.

Christian Zwingmann

Gottlieb Bingesbøll døde pludseligt 14. juli 1856, fire måneder efter at han var blevet udnævnt til professor ved bygningskolen på Kunstakademiet i København. Dermed sluttede en sen, men strålende karriere. En af hans trofaste elever var netop Christian Zwingmann (1827–91), der var begyndt på Akademiet i oktober 1851. I 1855 havde han opnået institutionens større sølvmedalje, som formelt set gav sin indehaver afgang fra skolen. Han havde tegnet hos Bingesbøll og overtog derfor naturligt opgaven på Marsvinsholm. Det er svært, for ikke at sige umuligt, at skille lærers og elevs indsats, så de to må dele æren. Resultatet forekommer vellykket, ikke mindst når man sammenligner med den noget tungere og mere klodsede udgave på Wrams Gunnarstorp. Med sjælden verve lykkedes det at give den tætte klump på Marsvinsholm et præg af den holdning, som genfindes i flere af Christian IV's mest festlige bygninger såsom Frederiksborg og Rosenborg. Ikke mindst de to tårne med deres kække etagespir blev af afgørende virkning. Men også det tætte bygningsmassiv lykkedes det at gøre indbydende med en iklædning af hvide gesimsbånd og vindueschambranler i cement. Over gesimsen afsluttedes klumpen af en balustrade med cementornamenter.

Christian Zwingmanns liv formede sig ikke helt almindeligt. Han fødtes i 1827 i Letlands hovedstad Riga og uddannedes som murer sammesteds. Siden kom han, da han var i begyndelsen af 20'erne, af uransagelige årsager til København og indledte sin uddannelse på Charlottenborg. I 1858, efter fuldendelsen af arbejdet på Marsvinsholm, drog han til Italien. En tid lang (1860–62) var han konduktør for sin jævnaldrende kollega, F. Meldahl, ved genopbygningen af det nedbrændte Frederiksborg Slot. Samtidig hermed kom han til at ombygge Karsholm Slot for ritmester Rudolf Stjernswärd til Vitt-

skövle. Den trefløjede hovedbygning var opført af familien Gyldenstjerne i tiden omkring 1615 og havde hvide stjerner omkring vinduer, som man endnu kender dem på Krapperup. Et par højst ejendommelige tårne med pyramidespir i to etager gav hovedbygningen en noget aparte fremtoning. Zwingmann iklædte det hele en dragt af renaissance med svungne gavle og etagespir i Christian IV-stil. De mange hvide detaljer udførtes i en skønsmos blanding af sandsten og cement. Arbejderne koncentrerede sig om det ydre.

Erfaringerne fra Frederiksborg og Karsholm kom ham til gode, da han i midten af 1860'erne kom i forbindelse med ejerparret på Kulla Gunnarstorp, grevinde Charlotta de Geer og grev Baltzar Julius Ernst von Platen. Ægteparret havde nylig overtaget herresædet fra hendes far, der for øvrigt allerede havde haft kontakt med Zwingmann. I første omgang bad ægteparret arkitekten om at projektere en større ombygning af den gamle hovedbygning. Efter forskellige forsøg og i erkendelse af husets brystfældighed og beskedne størrelse besluttede de sig i stedet for at opføre en ny og moderne bolig til afløsning for den gamle 1500tals bygning. I modsætning til de øvrige eksempler var bygher-

Marsvinsholm. Ombygning 1856–58. Arkitekter Christian Bingesbøll og Christian Zwingmann.

Tegning til Kulla Gunnarstorp 1863. Nyopført af Christian Zwingmann 1867–1868. Kulla Gunnarstorps godsarkiv.

terne så skånsomme, at de i dette tilfælde valgte at bevare denne, der var aksefast med avlsgården. Dermed kunne de og deres projekterende arkitekt lægge det nye corps-de-logis for sig selv i en landskabelig park, som tidens mode krævede. Den smukke beliggenhed tæt på Øresund udnyttedes til at skabe en storslået iscenesættelse med en vidtstrakt park med store græsplæner ned mod vandet. Med arkitekturhistorikeren Kajsa Bjurklint Rosenblads ord var »beställarna inte ute efter ett historiskt korrekt renässanslott, utan snarare ett modernt ståndsmissigt slott«. I så henseende er resultatet af lignende art, som man i Danmark så demonstreret i grev C.E. Krag-Juel-Vind-Frijs' ombygning af grevskabet Frijsenborgs hovedbygning ved Hammel i Jylland, som udførtes i årene 1857 til 1867 efter F. Meldahls tegninger.

Det nye slot på Kulla Gunnarstorp er formet som et L med et højt tårn med spir på det nordøstre hjørne og den lange fløj i retningen nord–syd. Man kan diskutere dets stil, som er en blanding af Christian IV-renæssance og italiensk ditto, men som allerede bemærket blev resultatet først og fremmest, hvad man ville kalde moderne, og det var i dette til-

fælde, hvad enhver engelsk gentleman ville kalde »suitable«. Allerede i slutningen af 1700tallet havde den engelske overklasse forstået betydningen af at adskille herskabsliv fra drift og dermed placeret herskabsboliger langt fra det praktiske brugs bygninger. Det slog nu for alvor igennem. Da der var tale om en nybygning, kom Zwingmann til at gennemarbejde projektet, der fik en lang række prægtige interiører, skabt i vekslende stilarter. Dette til trods virker bygningen på Kulla Gunnarstorp mere manieret end Zwingmanns tidligere værker, måske afstedkommet af højden på bygningsanlægget, der sammen med det himmelstræbende tårn giver resultatet et lettere overspændt præg.

Samtidigt med fuldendelsen af byggeriet på Kulla Gunnarstorp, der fandt sted 1867–68, opførte Zwingmann en sognekirke til Marsvinsholm. Skønt der var tale om en kirke til et mindre sogn på landet, blev resultatet en næsten katedralagtig mastodont. Den opførtes som en italiensk renæssancekirke med et ydre i røde teglsten og et indre i pudset cement. Den står endnu og vidner om et ambitionsniveau, som det i dag er svært at leve op til.

Med disse værker ebbede Christian Zwingmanns indsats i Skåne ud. I Danmark opførte han i 1875 landstedet Strødam ved Hillerød for den danske finansyrste, C.F. Tietgen. En tiltagende sindslidelse satte ulykkeligvis på denne tid et punktum for hans virke.

Henrik Steffens Sibbern og Bellinga

Et enkelt værk af arkitekten Henrik Steffens Sibbern (1826–1901) skal her anføres. Han, der var søn af en kendt filosof og professor på Københavns Universitet, tilhørte den kreds af arkitekter, der ved århundredets midte søgte at finde nye veje i arkitekturen. Han havde gennemgået Kunstakademiets bygningssskole og i 1855 opnået at få den

store sølvmedalje. Herefter havde han opført forskellige danske herregårdsbygninger, således hovedbygningen på Krabbesholm i Hornsherred 1853 samt en tilsvarende på Lille Frederikslund ved Slagelse i 1858. I Skåne, nord for Ystad, kom han 1863–65 til at forsyne herregården Bellinga med en ny hovedbygning samt avlsgård. Opdragsgiver var ægteparret grevinde Elisabeth Piper og hendes mand, friherre C.F.L. Hochschild. Sidstnævnte var legationssekretær ved den svenske ambassade i London. Egentlig havde en engelsk arkitekt, Edward Barry, givet tegning til hovedbygningen, men Sibbern omskabte dennes af engelsk renæssance farvede bygning til en romersk villa i tysk smag, efter sigende udfra et forlæg fra Mannheim fra 1840'erne. Huset består af en tæt blok i to etager med en midtrisalit i tre fag og tre etager. Siden, 1877, blev hovedbygningen udvidet med en lav sidefløj og foran indgangen tilføjedes en åben loggia med tre arkader, således at herskabet i læ kan stige af et hestekøretøj.

Ferdinand Meldahl

Tidsmæssigt bevæger vi os atter tilbage for at følge den mest aktive danske arkitekt i Skåne, Ferdinand Meldahl (1827–1908).

Han, der var født næsten en menneskealder efter Bindsbøll, kom meget tidligt i sit liv til at virke på den anden side af sundet. Allerede mans han studerede – og i øvrigt just havde opnået sin første medalje, den mindre sølvmedalje på Kunstakademiet – fik han af den lidt ældre kollega, J.D. Herholdt, overdraget opgaven at tegne en hovedbygning til herregården Öja ved Ystad for borgmester i Ystad, lagmand T.L. Sylwan. I sine erindringer skriver Meldal selv: »Herholdt overdrog mig i Vinteren 1847/48 at gennemføre dennes tegning og overtage Ledelsen af Udførelsen«. ⁵ Der blev tale om et bygningsværk i to etager med hjørnetårne i tre i hver ende. Stilen var en slags schinkelsk senklassicisme med rundbuede vinduer i hjørnetårnene og midtrisalittens tre øverste fag vinduer, men ellers med retkantede åbninger. Man kan med rette diskutere, om der var tale om Herholdts eller Meldahls projekt, men da de to på dette tidspunkt næppe har adskilt sig synderligt fra hinanden som kunstnere, er spørgsmålet ikke så afgørende. Den selvsamme bygherre må have været tilfreds med resultatet, for allerede i 1849 havde han igen bud efter Meldahl. Da ønskede Sylwan at bygge en ny hovedbygning på sit gods Bjersjöholm, lige vest for Ystad. 1849–50 opførte Meldahl på en bakketop, højt hævet over en ældre hoved-

Bjersjöholm. Nyopført af Ferdinand Meldahl 1849–50.

bygning med tilhørende avlsgård, en ny hovedbygning med storslået udsigt over Østersøen.

Bjersjöholm blev ligesom Öja et senklassicistisk hus, denne gang dog i tre etager med to flankerende hjørnetårne, oprindeligt i fem etager, men siden reduceret til 3½. Det er med rette fremhævet af Meldahls biograf, Hans Helge Madsen⁶, at bygningen uden tvivl er inspireret af den tysklandsrejse, som Meldahl havde foretaget i 1847, og hvor han havde set Karl Friedrich Schinkels nyopførte bygninger i Postdam. De to sylwan'ske byggerier kom i deres senklassicisme til at stå forunderligt alene i Meldahls produktion. Ikke længe efter demonstrerede den unge arkitekt, at det var helt andre baner, han skulle betrede i fremtiden. Dette gjaldt ikke mindst den række af skånske herregårde, som Meldahl kom til at stå fadder til de følgende mere end fire årtier.

F. Meldahl er en af de forunderligste skæbner i dansk arkitektur. Han hævdede altid selv, at han var udgået af de udannede klasser, skønt hans far var en anerkendt jernstøber på Vesterbro udenfor København. Heinrich Meldahl havde endog som ung været bygmester i Norge. Synderlig boglig præget blev opvæksten dog næppe, og i øvrigt døde faderen, da sønnen var 12 år gammel. Forholdet til moderen blev aldrig godt. Faktisk blev sønnen herefter sendt hjemmefra og sat i murerlære. Til gengæld blev hans stræben siden af meget bevidst art. Han sugede til sig i sjældnen grad, lærte sig snart sprog og rejste videre end nogen ung dansk arkitekt, endog så langt som til mellemøsten og Jerusalem. Kunstakademiets bygningsskole frekventerede han fra 12års alderen, som det var koutume for unge håndværkssvende af byggefagene. Læreren blev professor G.F. Hetsch. Meldahl opnåede alle skolens medaljer, kulminerende i 1853 med den store guldmedalje for en gotisk katedral. Under-

vejs kom han – som omtalt – i gang med sit virke i Skåne (og selvsagt også i Danmark). 1851–52 byggede han for en skånsk bygherre, oberst Peter Sjöcrona, en mindre hovedbygning, Stubbarp, et trelænget anlæg i en etage på et meget højt fundament. Den ligger lige øst for Kullen, i nærheden af det idylliske Arild. Stubbarp blev et nøgleværk i stilhistorien, for der er uden tvivl tale om et af de tidligste eksempler på anvendelse af nederlandsk renæssance i »dansk« arkitekturhistorie. Faktisk ligger den før Bindsbølls virke på Wrams Gunnarstorp, så de to må dele æren af at være de første eksempler på Christian IV-stilen i Øresundsområdet.⁷ Som Stubbarp fremtræder i dag, har den fået tilføjet et par ekstra svungne gavle, men det øvrige minder stadig om Meldahls indsats, hvilket også gælder det kække tårn med spir mod haven.

Tiden omkring århundredets midte var en turbulent epoke, hvor den ene stilart ofte kom til at stå ved siden af den anden. Meldahl, der havde gennemført sin anden store rejse 1854–56, opførte i årene herefter en hovedbygning for kaptajn Frederik Wilhelm von Seth. De to havde mødtes i Bologna 1856 på Meldahls hjemrejse. v. Seth ejede Sextorp syd for Ringsjön med udsigt til Bosjökløster. Til den byggede Meldahl, hvad han selv karakteriserede som en mindre stråtekt villa i Schwarzwald-schweizer-former. Meldahl bemærkede yderligere om den: »Beliggenheden er enestaaende skøn, man seer helt ned til Bosjö Kloster – min elskelige, trofaste Ven Beck-Friises Hjem.« Desværre brændte den i 1915, og den har fået bliktag og er i det hele taget så forandret, at den ikke længere er til at kende. Den repræsenterede en type, som var meget anvendt i 1850'erne og 60'erne, men som siden er næsten helt forsvunden: Schweizervillaen. Et af de få eksisterende eksempler ligger lige nord for Høje Skodsborg ved Øresund og hedder Skovbakken.

Den er opført i 1859 for fabrikant L.P. Holmblad, men er i modsætning til Sextorp bygget i træ som et blokhus med stråtag.

Næsten samtidigt med Sextorp påtog Meldahl sig en opgave af meget forskellig karakter. Bygherren var grev Henrik Dücker, der ejede herregården Örtofta nord for Lund. På stedet stod et mindre hus fra renæssancen, som Meldahl fik til opgave at udvide og forskønne. Opgaven blev vanskelig, for bygherren reducerede i projektet, som derved aldrig fik det udseende, som tegningerne lagde op til. Typologisk er der tale om Meldahls første forsøg med de højtrevne franske kuppel/kegletage, som i Danmark fik deres mest outrerede form ved udvidelsen af familien Reventlows hovedgård på Lolland, Pederstrup, som fra et enkelt afvalmet længehus blev ændret til et slot med tårn og spir, så det skulle ligne et veritabelt Loire-chateau fra François I's tid. En samtidig skånsk udgave udgør Alnarp Lantbruksskola nord for Malmö, der opførtes i årene fra 1858 til 1861. Meldahl var dog ingenlunde færdig med at arbejde med tagformen. Den blev siden renydyrket i Sørorsbebyggelsen i København 1873–76, som Meldahl gav anvisning på uden at det blev ham, der førte opgaven ud i livet (det blev arkitekterne Vilhelm Valdemar Petersen og Ferdinand Jensen, der stod for det praktiske). Et endeligt klimaks, hvad angår de franske chateau-tagformer, blev ombygningen af grev Carl Trolle-Bondes Trolleholm 1886–89. Resultatet blev måske det lødigste af Meldahls arbejder overhovedet i Skåne og et højdepunkt i nordisk herregårdsbyggeri i den sidste storhedstid indenfor genren.

Trolleholm har en lang historie. Allerede i tiden kort efter reformationen indledte Tage Ottesen Thott byggeriet på Trolleholm, som da kaldtes Eriksholm. Gården og dens nabogård Näs, siden Trolle-Näs, var samtidige med den tidligste fynske herreborg, kansler Johan

Friis' Hesselagergård, der har en byggetavle, der nævner indledningsåret: 1538 (men i øvrigt først er færdigbygget ved århundredets midte). Det firfløjede anlæg på Trolleholm modsvarede af en mere eller mindre aksefast trefløjet ladegård. Det hele stod til 1678, hvor danske tropper – med skam at bekende – under Den skånske Krig nedbrændte gården. I midten af 1700tallet blev hovedbygningen med anvendelse af de gamle mure radikalt ændret til et trefløjet anlæg i rokokostil, skabt af den navnkundige stockholmske arkitekt, Carl Hårleman. Ved den lejlighed forsvandt næsten alle renæssanceborgens karakteristika og helheden pudsedes op, fik flade, afvalmede tage og moderne vinduer. Det var i denne form, det fandtes, da Meldahl blev engageret af den unge grev Trolle-Bonde. I 1846 havde den skånske arkitekt C.G. Brunius ændret avlsgården i sin karakteristiske, smukke gotiske stil. Bygherren skal have overvejet nedrivning og nybygning contra ombygning af hovedbygningen og nåede lykkeligvis frem til sidstnævnte løsning. Mens planerne modnedes, fremkom den højsvenske arkitektprofessor Magnus Isæus med et restaureringsforslag.

I løbet af efteråret 1886 lykkedes det imidlertid greven at få en aftale med Meldahl, der påtog sig den store opgave. To forhold fik særlig indflydelse på det heldige resultat: Den omstændighed, at den unge bygherre havde så meget respekt for sin arkitekt, at han rettede sig efter ham, samt den kendsgerning, at Meldahl indså, at han kun kunne gennemføre opgaven, hvis han på stedet blev repræsenteret af kyndige medhjælpere. Til den ende engageredes to arkitekter: Arkitekt Albert Jensen (1847–1913), som Meldahl så ofte kom til at arbejde sammen med, og en yngre netop færdigguddannet arkitekt, Harald Garde (1861–1933), som kom til at virke som konduktør ved byggeriet (dvs. at han 1889 bosatte sig på Trolleholm). Sagen ind-

ledtes med, at Albert Jensen opmålte det stående bygningsværk. På den baggrund besluttede Meldahl at bevare hovedfløjen, men nedrive og nyopføre to sidefløje. Hele anlæget blev nu i tre fulde etager, der kom til at stå i udbehandlet mur med rundbuefriser. 1700tallets regelmæssige vinduesinddeling bibeholdtes. I nordfløjen indrettedes i førstesalen en ny spisesal og i de to øvre etager et prægtigt gennemgående biblioteksrum. Gavlene fik alle murede trappegavle i gotisk stil. De to bevarede, men stærkt reducerede hjørnetårne mod haven blev muret op i fem etager med høje let opskalkede keglespir. To tilsvarende hjørnetårne opførtes ved yderhjørnerne af sidefløjene og i gården, hvor nord- og vestfløj mødtes, et lidt højere trappetårn. Rundt omkring smykkedes de tre fløje af sorttjærede trækar机场er med blysprøssede vinduer.

Stilistisk blev Trolleholm et sammensat bygningsværk. Inspirationen har været den dansk-skånske renæssance, men helheden blev mere kompleks. Således er de franskprægede tårn med deres hætter af afgørende virkning for helheden, og man kommer sikkert både resultat og intention nærmest, når man anvender karakteristiken af Trolleholm som »en borg med stemning«.

Undervejs i Meldahls karriere påtog han sig forskellige andre opgaver i Skåne. Således opførte han fra 1859 Gåsebäcks Slott for grosserer Otto Daniel Krook, trods navnet et landsted udenfor Helsingborg. Til lejligheden lod han bygherren vælge mellem to alternativer: Ét i Christian IV-stil og ét i fransk chateau-stil. Det blev sidstnævnte valget faldt på. Bygningen er siden revet ned. Et par år senere, 1862, tegnede han til Borlunda nord for Lund en kirke i gotisk stil og med anvendelse af gule tegl med rød mønstermuring. Detaljeringen skyldes kirken S. Fermo i Verona, som også få år forinden var forbillede for J.D. Herholdts Universi-

tetsbibliotek i København. På grund af trakkasserier omkring opførelsen, der forudsatte sammenlægning af to sogne, blev byggeriet først gennemført 1866–68. Vest for Simrishamn ombyggede Meldahl i 1873 en mindre hovedbygning på herregården Gårnsås for brukspatronen H.E.A. Rosenkrantz. Opgavens karakter havde en vis lighed med Örtofta, både hvad angår stil og omstændigheder. Stilen blev præget af de franske tag- og spirformer, og gennemførelsen af stor sparsommelighed. I mange år figurerede den under Peter Boisen's navn. Årsagen hertil var den simple, at Boisen var Meldahls medarbejder ved byggeriet. Der er dog næppe tvivl om, at Meldahl er den åndelige fader til bygningen.⁸ Peter Boisen (1836–1908), af den kendte lollandske præstefamilie – hans farfar var biskop P.O. Boisen, havde gennemgået uddannelse ved Det tekniske Institut og Kunstakademiets bygningskole i København. I årene fra 1857–61 var han ansat på Meldahls tegnestue. Fra 1862 havde han undervist ved Ystad Tegneskole. To senere tog han fast bopæl i byen og blev i 1868 stadsarkitekt, hvilket varede til hans død. Hans hovedværker er det charmerende Nye Stadsteater fra 1892–94 samt Tinghuset, 1902, begge i Ystad.

Sluttelig skal det nævnes, at Meldahl for baron Nils Trolle ombyggede det allerede nævnte Trollenäs 1891–93, men langt fra med det vellykkede resultat som på nabogården, Trolleholm.

Skønt det ikke hører med i denne gennemgang, skal det for god ordens skyld anføres, at Meldahl i den nævnte periode gjorde en strålende karriere i Danmark. Han blev således tidligt udset til at genopbygge Frederiksborg Slot ved Hillerød efter branden 1859 og siden kgl. bygningsinspektør. Hans danske byggeopgaver blev meget betydelige, og hans karriere på Kunstakademiet i København kom til at omfatte professoratet på byg-

ningsskolen og direktørposten for hele akademiet. Meldahl regerede bogstavelig talt institutionen i mere end en menneskealder. Et hovedværk blev fuldførelsen af Frederikskirken i København, der vistnok blev den direkte årsag til, at Christian IX i 1892 ved sit guldbryllup med dronning Louise gjorde Meldahl til kammerherre, en enestående hæder for en dansk arkitekt både da og siden.

Andre arkitekter

Yderligere skal nævnes et par arkitekter, der fik opgaver i Skåne. Ove Petersen (1830–92), især kendt som arkitekt s.m. Vilhelm Dahlerup for Det kgl. Teater i København, 1872–74, opførte en række herregårde på Lolland. I 1880'erne opførte han først rådhuset i Landskrona, 1882–83 og siden byen Sparbank, 1885. I lighed med Peter Boisens virke i Ystad, fik yderligere en dansker, arkitekt Salomon Sørensen (1856–1937), sin livslange karriere i Skåne. Han var godt nok født i Lund, men gennemgik sin uddannelse på Kunstakademiet i København. Han var nært forbundet med sine danske kolleger, Martin Nyrop og Hack Kampmann og tillige med svogeren, Arnold Krog. Fra midten af 1880'erne kom han til at virke i Malmö, hvor han 1893–1924 var stadsarkitekt – i øvrigt efterfølgende en anden og mindre kendt dansker, arkitekt William Klein.

Herregårdsbyggeriet – udført af danske i Skåne – kan passende afsluttes med Henri Glæsel (1853–1921).⁹ Han indledte i 1904 med at påsætte kamtagavle på hovedbygningen på Wanås for grev Carl Axel Wachtmeister. Hans skånske hovedværk blev hovedbygningen på Jordberga i Sydskåne mellem Trelleborg og Ystad. Den havde C.G. Brunius trekvart århundrede forinden ombygget i gotisk stil, formen genkendes endnu på den vest for hovedbygningen lig-

gende murede lade. For godsejer Gustaf Jonas Stjernswärd ombyggede Glæsel det trefløjede anlæg i en stil ikke ulig det pompøse hus for stormagasinet Magasin du Nord på Kgs. Nytorv i København, som han i 1890'erne havde opført sammen med Albert Jensen. Kuplen over Jordberga midtparti, indeholdende hovedbygningens storanlagte trappe, genkalder den på torvet i København. Den har i øvrigt sine danske rødder i den kuppel, der kroner Fredensborg Slot, opført i 1720'ernes begyndelse efter afslutningen af Den store nordiske Krig.

Resultatet på Jordberga er ganske festligt og flot. Alligevel kan man nok overveje, om man ikke havde været bedre tjent med at beholde den brunius'ke hovedbygning.

Var afslutningen således ikke helt overbevisende, må man konkludere, at det gennem mere end et halvt århundrede lykkedes danske arkitekter at sætte et afgørende og i visse tilfælde nyskabende præg på Skånelandets herregårde. Adskillige af disse hævder sig som arkitektur af stor lødighed.

Summary

In this article Claus Smidt gives an account of how it came about that, during the 19th century, a number of the most eminent Danish architects were commissioned to renovate or rebuild a considerable number of castles and manorhouses in Skåne. Smith demonstrates the close connection between scandinavism and an interest in renaissance architecture such as it was manifested in what is known as the Christian IV style. Among these architects were Gottlieb Bindsbøll (Wrams Gunnarstorp, Marsvinsholm); Christian Zwingmann (Karsholm, Kulla Gunnarstorp and Marsvinsholm, the latter in association with Bindsbøll); Henrik Steffens Sibbern (Bellinga); Ferdinand Meldahl (Öja, Bjersjöholm, Stubbarp, Sextorp, Örtofta, Alnarps

Lantbruksskola, Trolleholm, Gåsebäck Castle, Borlunda church, Gärnsnäs, Trollenäs); P.O. Boisen (Nya Stadsteatern and the Courthouse in Ystad); Ove Petersen (the Town Hall and the Savings-bank in Landskrona); Henrik Glaesel (Wanås, Jordberga).

Noter

¹ Bevægelserne foregik begge veje, men med overvældende vægt på retningen fra Danmark mod øst. Kun den svenske arkitekt Helgo Zettervall foretog i 1880'erne rejsen den modsatte vej og satte bl.a. nye gavle på dobbelthuset på Egeskov på Fyn.

² Opgaven løstes i stedet af den danske arkitekt William Klein (1822–1900).

³ Det er en kendsgerning, at den nyeste forskning ved Kajsa Bjurklint Rosenblad i sin fornemme doktorafhandling, *Scenografi för ett ståndsmässigt liv – adelns slottsbyggande i Skåne 1840–1900*, 2005, har alle detaljer med, også om de danske arkitekter.

⁴ Henrik Bramsen: *Gottlieb Bindesbøll. Liv og arbejder*, 1959.

⁵ Helga Stemann: *F. Meldahl og hans Venner I–VI*, 1926–32 er det grundlæggende erindingsværk om arkitekten, skrevet af hans datter. Citatet er fra bind I, 1926, p. 40.

⁶ Hans Helge Madsen: *Meldahls rædselsprogram – F. Meldahl. Arkitekt og politiker 1827–1908*, Kbh. 1983.

⁷ Knud Millech (Millech & Kay Fisker: *Danske Arkitekturstrømninger 1850–1950*, Kbh. 1951, p. 50) gør opmærksom på to tidligere eksempler. Det første fra 1846 er et projekt af G.F. Hetsch til udvidelse af Holmens Kirke [pga. kirkens arkitektur i Christian IV-stil],

det andet Herholdts villa for dr.jur. A.L. Casse på Carit Etlarsvej på Frederiksberg fra 1851, men slet ikke i et så emanciperet formsprog som Stubbarp og Wrams Gunnarstorp. Millech anser de to herregårde for at være de første eksempler i uforfalsket Christian IV-stil.

⁸ Det er Hans Helge Madsen, op.cit., p. 196, der har påvist dette.

⁹ Her forbigås Gottlieb Bindesbølls søn, Thorvald Bindesbøll (1846–1908), der opførte to mindre hovedbygninger på herregårde i Halland, nemlig Hjuleberg, 1872–75 for den danske grosserer Christoffer Puggaard og Mostorp, 1878–80 for Ludvig v. Segebaden.

Litteratur

Bjurklint Rosenblad, Kajsa, »Scenografi för ett ståndsmässigt liv – adelns slottsbyggande i Skåne 1840–1900«, 2005

Bramsen, Henrik, »Gottlieb Bindesbøll. Liv og arbejder«, 1959

Kjellberg, Sven T, (ed): »Slott och herresäten i Sverige«. Malmö 1966

Madsen, Hans Helge, »Meldahls rædselsprogram – Meldahl F, Arkitekt og politiker 1827–1908«. Kbh. 1983.

Millech, Knud (Millech & Kay Fisker). »Danske Arkitekturstrømninger 1850–1950«. Kbh. 1951

Roosvall, Albin (ed), »Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början«. Ny Följd, 1922–23

Roosvall, Albin (ed) »Svenska slott och herresäten: Ny samling, 1932–34

Stemann, Helga, »F Meldahl og hans Venner I–IV«, 1926–32

»Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början«, 1908–15

Rättelse

I Ale 1/2012 s. 35 skall bildtexten till fig. nr 1 ändras och kompletteras och ha följande lydelse:

Fig.1. Listerlandet med dagens kustlinje, läget för nya E22 och de undersökta lokalerna. Observera att vattennivån anges som den skulle sett ut om Vesan inte dikats ut. Kartan är @ Sveriges geologiska undersökning.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2012, 200 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Lars Berggren, Lund, ordf., fil.dr Bengt Söderberg, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattemästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, docent Karl Bergman, Karlskrona, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby, museichef Per Karsten, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, arkivarie Petra Nyberg, Lund, fil.dr Magnus Olofsson, Lund, kulturmiljödirektör Mats Ridder-sporre, Malmö, professor Sten Skansjö, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

KERSTIN ARCADIUS

Vallens slott – byggnad som minne

I

HANNA DAHLSTRÖM & THERESE OHLSSON

Åtta gårdar i Hyllie – mötet mellan bönder och frälse
i en skånsk by under senmedeltiden. Del I

II

CLAUS SMIDT

Danske arkitekters virke i Skåne i 1800-tallet
– isär med henblik på herregårdsbyggeriet

27

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.